

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний,
Науковий та Літературний
місячник

Святослав
ЛИПОВЕЦЬКИЙ:
Україна – НАТО

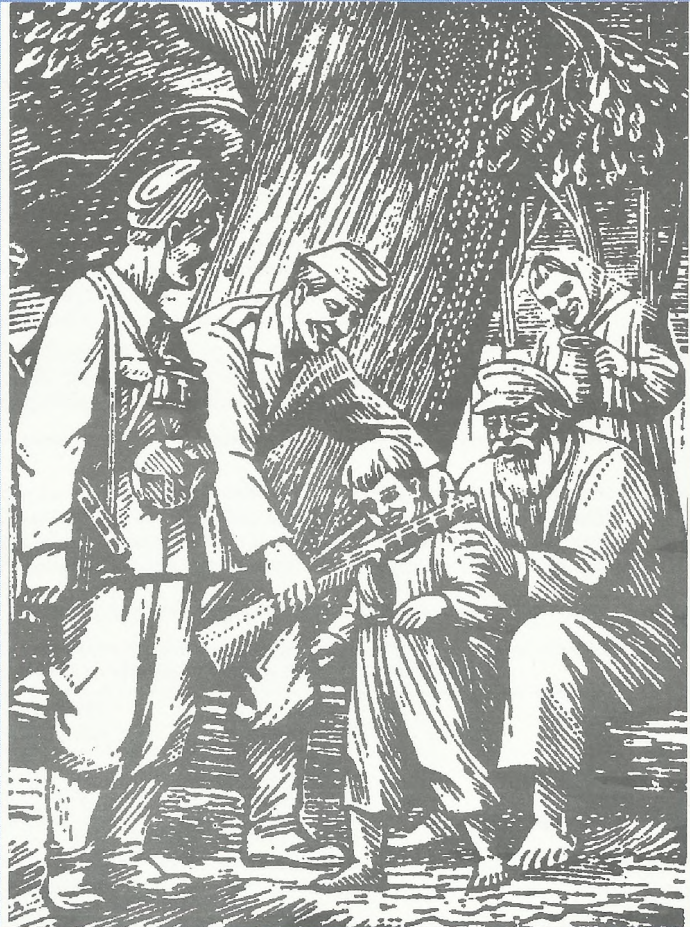
Ганна ЗАЛІЗНЯК,
Лариса МАСЕНКО:
**Поняття «Державна
мова» в контексті
європейського
досвіду**

Андрій ПОПОК:
**Україномовна
преса в РФ: реалії
та перспективи**

Євген ЧЕРНЕЦЬКИЙ:
**Предки Івана
Нечуя-Левицького**

Богдан ЯЦУН:
**Український
націоналізм і
християнство у
творчості Я. Стецька**

Микола
КЛИМИШИН:
**Михайло Дяченко –
Марко Босеслав –
поет УПА**

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

Суспільно-політичний,
науковий і літературний
місячник

Видає

Українська Інформаційна Служба

Передплатний індекс – 74173

LIBERATION PATH

Ukrainian Political
Social, Scholarly & Literary
Journal

Published monthly by

*The Ukrainian Information
Service Ltd.*

ISSN: 0042-9422

Реєстраційне свідоцтво – серія KB № 1693

Головний редактор – Степан Олесків

Заступник головного редактора – Лариса Йолкіна

Редакційна колегія:

Іван Білас, Андрій Гайдамаха, Степан Галамай, Ярослав Дашкевич, Григорій Дем'ян,
Ілля Дмитрів, Віталій Дончик, Святослав Караванський, Сергій Квіт, Омелян Коваль,
Володимир Косик, Любомир Наконечний, Василь Олесків, Володимир Погребенник,
Анатолій Погрібний, Тарас Салига, Володимир Сергійчук, Генадій Сіренко,
Петро Цимбалістий, Микола Шатилов.

Редакція і адміністрація

01034 м. Київ, вул. Ярославів вал, 9, пом. 5, 6
200, Liverpool Road, London, N1 1LF, Great Britain

Телефони: в Києві (044) 229-41-22; в Лондоні: (020) 7607 6266

Факс: в Києві (044) 229-41-22; в Лондоні: (020) 7607 6737

e-mail: vshliakh@mwfree.net (Лондон); pbl@public.ua.net (Київ)

Матеріали, підписані прізвищем чи псевдонімом авторів, не завжди відповідають поглядам Редакційної колегії. Редакція застерігає собі право скорочувати матеріали і виправляти мову. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори. Надіслані матеріали редакція не рецензує і не повертає. Листування з читачами та авторами – тільки на сторінках журналу.

На обкладинці: Повстанці на хуторі в гостині. Дереворит Н. Хасевича.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 2002 РІК

Країна	Річна передплата	Піврічна передплата	Окреме число
Австралія	100 дол.	60 дол.	10 дол.
Аргентина	50 дол.	30 дол.	5 дол.
Велика Британія	ф. 40.00	ф. 23.00	ф. 4.00
Канада	100 дол.	60 дол.	10 дол.
ЕС	80 євро	42 євро	7 євро
США	85 дол.	50 дол.	8 дол.
Швеція	600 кор.	300 кор.	50 кор.

В інших країнах – рівновартість американських доларів.

Передплату просимо ласкаво вносити наперед безпосередньо на адресу адміністрації «Визвольного Шляху» в Лондоні або на адреси наших представників.

Чеки виставляти на: The Ukrainian Information Service, Ltd.

Зміст

Про авторів	2
Сучасні проблеми	
<i>Святослав Липовецький. Україна – НАТО</i>	3
<i>Олексій Скаленко. Глобально-інформаційна теорія грошово-ринкового саморегулювання суспільства</i>	10
Державотворення	
<i>Ганна Залізняка, Лариса Масенко. Поняття «Державна мова» в контексті європейського досвіду державотворення</i>	22
Діаспора	
<i>Андрій Попок. Україномовна преса в Російській Федерації: реалії та перспективи</i>	33
Історія	
<i>Володимир Шербатюк. Тактика большевиків щодо захоплення влади в українському селі (на прикладі окремих регіонів південної Київщини)</i>	38
<i>Арунас Стрейкус. Литовська Католицька Церква та рух збройного опору в Литві</i>	48
<i>Петро Ференц. Розвал Чехо-Словаччини і державницькі устремління українців Закарпаття (Частина I)</i>	55
Генеалогія	
<i>Євген Чернецький. Предки Івана Нечуя-Левицького</i>	68
Ідеологія	
<i>Богдан Яцун. Український націоналізм і християнство у творчості Ярослава Стецька. З нагоди 90-річчя з дня народження Провідника ОУН, Голови УДП і Президента АБН</i>	82
Освіта. Виховання	
<i>Ярема Романюк. Навчання студентів основам ткацтва як засіб виховання національної свідомості</i>	89
Літературознавство. Критика	
<i>Микола Климишин. Михайло Дяченко – Марко Боєслав – поет УПА</i>	93
<i>Григорій Дем'ян. Функції та побутування національно-патріотичної тюремної пісенності українців (Частина II)</i>	100
Література	
<i>Володимир Погребенник. Письменниця правди (Новий твір Дарії Мельникович-Рихтицької)</i>	111
<i>Дарія Рихтицька. Затоплена правда</i>	112
<i>Віктор Полянєцький. А літо тільки починалося...</i>	120
_____. Хата над кручею	123
Посмертні згадки	
бл. пам. Роман Олійник-Рахманний	127
бл. пам. Аріядна Стебельська	128

Про авторів

Святослав Липовецький
аспірант Київського національного
університету ім. Т. Шевченка

Олексій Скаленко
член Академії наук Вищої школи,
академік Академії інженерних наук України

Андрій Попок
начальник Управління у справах української
діяспори та міжнародних зв'язків Державного
комітету України у справах національностей
та міграції, м. Київ

Володимир Щербатюк
кандидат історичних наук,
м. Київ

Богдан Яцун
аспірант історичного факультету
Львівського національного університету
ім. І. Франка

Ярема Романюк
заступник директора Коломийського
індустріально-педагогічного технікуму

Григорій Дем'ян
кандидат історичних наук, старший
науковий працівник Інституту
народознавства НАНУ

Володимир Погребенник
доктор філологічних наук, професор

Святослав Липовецький

Україна – НАТО

23 травня 2002 року на засіданні Ради національної безпеки та оборони України під головуванням Президента України Л. Кучми прийнято рішення про початок процесу, кінцевою метою якого є вступ України в НАТО.

На сучасному етапі стосунки Україна – НАТО розвиваються в рамках багатостороннього форуму для консультацій і співробітництва з політичних питань та питань безпеки, яким є Рада євроатлантичного партнерства. Більш індивідуалізованим партнерством у сфері оборони, військового співробітництва та операцій на підтримання миру є Програма «Партнерство заради миру» (з травня 1997 р. – під егідою РЕАП), а також відносини особливого партнерства Україна – НАТО у форматі «19+1» (до середини 1998 – «16+1»), формалізованих у Хартії про особливе партнерство Україна – НАТО.

Хартія про особливе партнерство Україна – НАТО була підписана між Президентом України та представниками НАТО – Генеральним секретарем і главами держав та урядів держав – членів Альянсу під час Мадридського самміту 9 липня 1997 року.

У Хартії задекларовано підтримку суверенітету та незалежності України, її територіальної цілісності. Гарантію безпеки Україна отримала від п'яти ядерних держав-учасниць. Підтверджено зобов'язання розвивати РЕАП та ПЗМ, що зобов'язує Україну до участі в операціях, у т. ч. миротворчих, на основі мандату Ради Безпеки або ОБСЄ.

Хартією передбачено створення практичних механізмів двостороннього співробітництва, зокрема Комісію Україна – НАТО (регулярні засідання на рівні послів, міністрів закордонних справ, міністрів оборони, глав держав у форматі «19+1»), спільні робочі засідання з відповідними комітетами НАТО у форматі «19+1», спільні робочі групи, взаємні візити високого рівня, обмін експертами та ін.

Основою для формування щорічного Робочого пляну імплементації Хартії та Індивідуальної програми партнерства є Державна програма співробітництва України з НАТО на 2001-2004 рр.

Офіційна позиція України щодо кількості держав – членів НАТО звучить так:

Україна розглядає розширення НАТО як розширення зони безпеки, стабільності демократії в Європі... ми вітаємо прагнення країн Центрально-Східної Європи стати членом Альянсу... Для України в контексті розширення НАТО найважливішим є недопущення будь-яких територіальних претенсій від кого б вони не

надходили. нерозташування ядерної зброї на території нових членів, запобігання відновленню неоімперського домінування в Європі, недопущення відтворення ліній поділу чи «сфер впливу» на євроатлантичному просторі.

Україна співпрацює з НАТО у військовій, військово-технічній сфері, у галузі ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій цивільного характеру, а також економічній, науковій та інформаційній ділянках.

Офіційна інформація про декларації вступу України в НАТО така: 29 травня 2002 року Міністр закордонних справ України Анатолій Зленко під час зустрічі у Брюсселі з Генеральним секретарем НАТО Джорджем Робертсоном передав особисте послання Президента Л. Кучми, в якому підтверджено прагнення Києва розробити та узгодити нову стратегію відносин з НАТО, зорієнтовану на поступове набуття Україною в майбутньому повноправного членства в Альянсі.

Проект стратегії було озвучено 9 липня в Києві в присутності послів країн – членів НАТО, які на чолі з Генеральним секретарем Джорджем

Робертсоном прибудуть з нагоди 5 річниці підписання Хартії про особливе партнерство.

Детальніша розмова про вступ у НАТО, можливо, відбудеться на пражському самміті НАТО, який проходитиме 20-22 листопада (тут також пройде засідання Комісії Україна – НАТО на рівні глав держав та урядів).

Причини такого наполегливого прагнення України наблизитися до НАТО можна зрозуміти зі змісту заяви Секретаря РНБО України Євгена Марчука про те, що на рішення розпочати процес отримання членства в НАТО вплинули «стрімкий прорив» у відносинах з Альянсом Росії та активна трансформація НАТО в «універсальну високоефективну систему колективної безпеки». На думку останнього, з прийняттям даного рішення «закінчилась ера багатовекторності» України.

Великою мірою рішення РНБО відображає стан відносин, які склалися між Україною та НАТО протягом минулого року. І хоча на початку 2001 року Президент Кучма заявляв, що «Україна не збиралась і не збирається в НАТО», уже в лютому 2002 року міністр закордонних справ Анатолій Зленко вперше відкрито оголосив про новий курс у міжнародній політиці: «Україна свій геополітичний курс визначила. Він стосується європейської та євроатлантичної інтеграції. Тому зовнішньополітична діяльність повинна концентруватись на вирішенні цих пріоритетних завдань». У квітні подібну думку висловив і Леонід Кучма, коли під час його візиту в Польщу на запитання журналістів про намір України вступити в Альянс відповів: «Запросіть нас – і ми вступимо».

Реальною основою зближення України й НАТО є вигідне з політичних та економічних міркувань військове співробітництво. Так, у 2001 році відбулося приблизно 600 україно-натівських заходів і лише 52 україно-російських.

Більшість аналітиків усе ж вважають цей політичний крок вимушеним, оскільки викликаний він новим форматом відносин Росія – НАТО (Римська декларація як механізм рівноправної співпраці двадцяти держав) і наперед узгоджений з російською стороною. На користь цього свідчить і досить поміркована реакція Москви, зокрема, Президент В. Путін так прокоментував рішення РНБО: «Україна сама може обирати шлях укріплення своєї безпеки». Аналогічно спокійно оцінили цю заяву й інші високі російські посадовці (у т. ч. і В. Чорномірдин).

У цьому випадку певною мірою реалізується одна з популярних в Україні геополітичних формул – «В Європу разом з Росією» з тією відмінністю, що ініціатива виходить з російського боку, а тому можна лише здогадуватися про наміри північних сусідів та наше місце в них. Напередодні одночасно пролунали кілька заяв російських політиків про можливе членство України в Євразійському економічному співтоваристві (ЄврАзЕС) та надання їй, разом з Молдавією, статусу спостерігача. Президент Кучма, у свою чергу, висловив намір розширити співпрацю з даною структурою.

З цього погляду, рух у НАТО разом з Росією може виявитися небезпечним, оскільки Путін розвиває партнерство із Заходом для закріплення домінуючого становища на постсоветському просторі, а Україна, спираючись винятково на підтримку Росії, може виявитися частиною російського зовнішньополітичного проєкту.

Очевидно, неоднозначно до рішення РНБО поставилась і частина російського політикуму, вбачаючи певну небезпеку в геополітичних змінах на постсоветському просторі. На думку віце-президента Академії геополітичних проблем Росії, ген.-полковника Л. Івашова, ця ситуація є початком розпаду СНГ, «за прикладом України підуть і інші держави Співдружності, які вишикують СНГівську чергу до НАТО». Підтвердженням цих слів можуть бути попередні заяви Грузії та Азербайджану (союзників України по ГУУАМ), а після рішення РНБО Президент Лукашенко заявив, що не виключає, що Білорусія за прикладом України піде в НАТО.

У цьому контексті слід зазначити, що Росія й надалі залишається противником розширення НАТО на Схід. Цей факт підтверджує її рішення не брати участі в самміті Альянсу в Празі, на якому плянується прийняти в члени сім з дев'яти країн-кандидатів.

Дещо подібний коментар зустрічаємо в «Le Journal Franc». На думку західного видання, вибір дати для вияву бажання вступити до НАТО – відвідини Росії Дж. Бушем – говорить про добру сплянованість цієї акції. Європейські журналісти добре розуміють загальну тенденцію: офіційний Київ більше не хоче бути разом з Росією, яка намагається активізувати свою політику в СНГ.

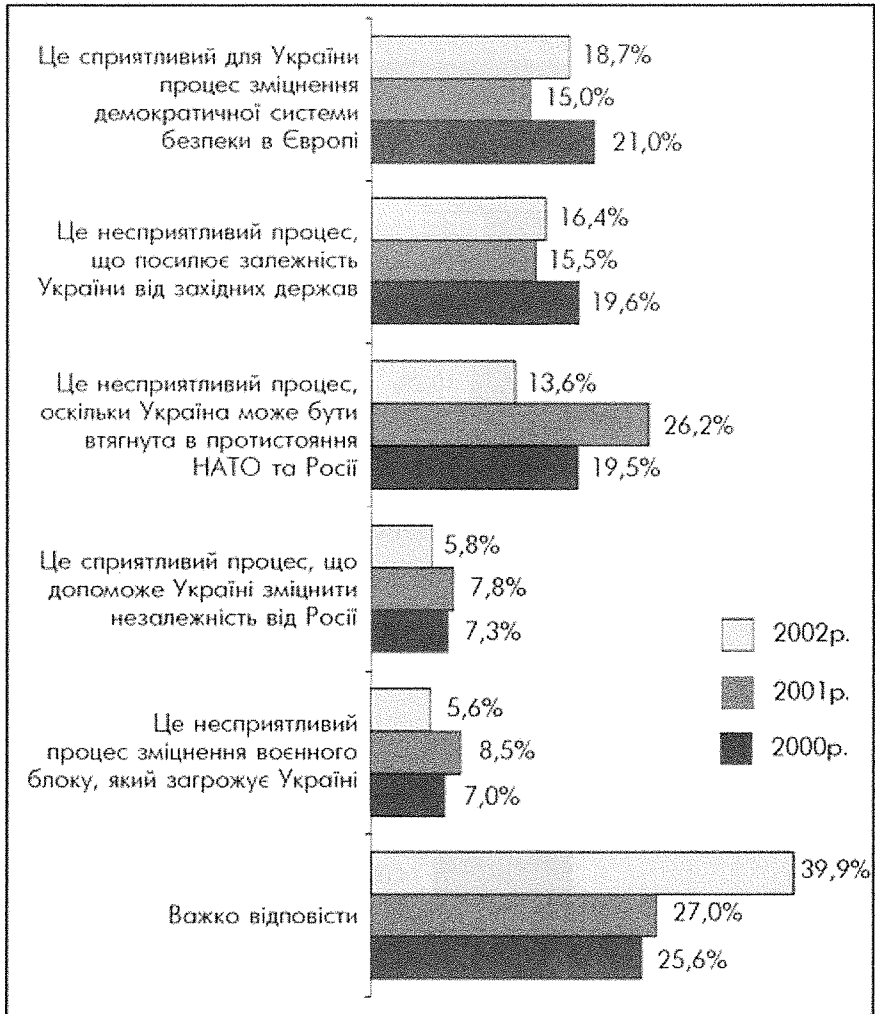
Велику увагу на дату проголошення цієї ініціативи звертає також директор Інституту країн СНГ К. Затулін. На його думку, подібний крок Києва викликаний бажанням України нагадати про своє існування, «щоб Америка не забувала про Україну». Проте аналітик схильний вважати, що ця заява є тільки декларациєю намірів, але не більше.

Невелику прихильність має версія, яка стверджує, що проголошення курсу на здобуття членства в НАТО спрямоване передусім на членство в ЕС (раніше прихильником такого типу відносин був Степан Гавриш). У Росії цю думку про взаємини Росії й Альянсу поділяє экс-президент СРСР М. Горбачов: «Нова схема партнерства Росії й НАТО може бути прикладом новаторського підходу до вибудови майбутніх відносин з Євросоюзом».

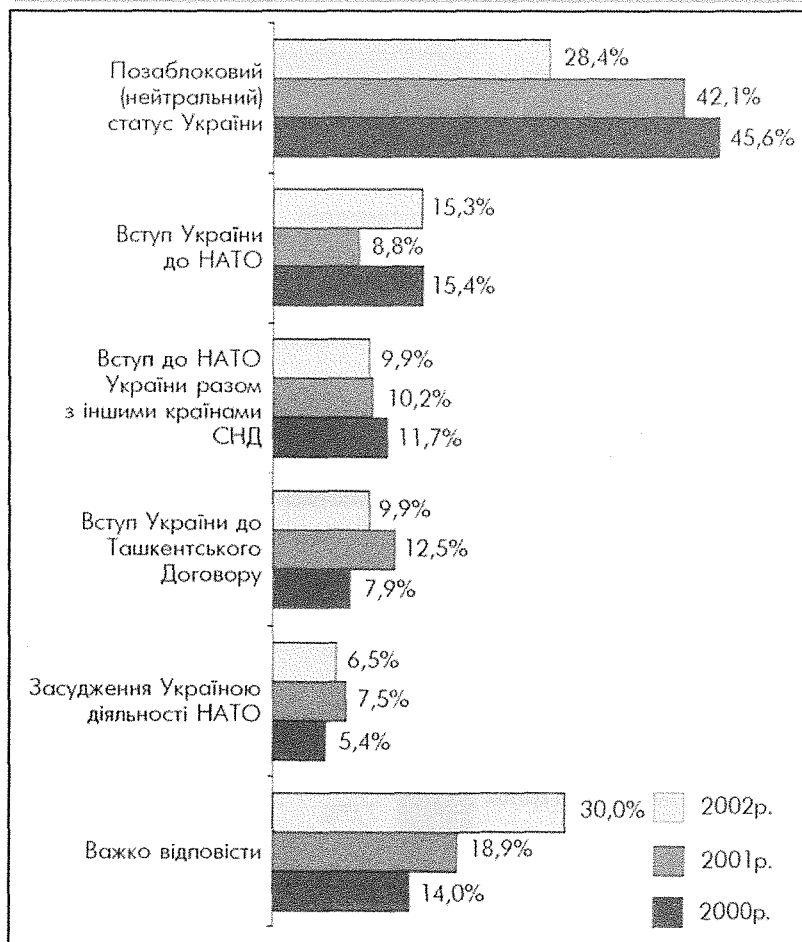
Зрозуміло, що нас не можуть не цікавити результати партнерства України з НАТО. Для її вступу в Альянс необхідно дотриматися певних вимог, зокрема провести реформи в галузі оборони та безпеки, судочинства, виявляти прихильність до демократичних стандартів, сприяти ефективному функціонуванню державних інститутів, організовувати заходи, спрямовані на боротьбу з корупцією та ін.

На думку Секретаря РНБО Є. Марчука, Україні слід подолати ряд проблем, пов'язаних перш за все з Чорноморською флотом, кордонами

**Ставлення українських громадян
до процесу розширення НАТО,
% опитаних**

Яка форма взаємовідносин з НАТО відповідає національним інтересам України?
% опитаних

держави, національними меншинами, економічними стандартами та обороною системою. Прогноза Марчука про дату реального вступу в НАТО обмежується терміном від 8 до 10 років.

Екс-міністр закордонних справ Борис Тарасюк вважає, що за умови реформи Україною своєї політичної системи вже через 5 років можливе її членство в НАТО.

Незважаючи на те, що самміт лідерів 14 країн Центральної Європи, який відбувався в Словенії, привітав ідею вступу України в НАТО, а також це рішення отримало позитивну оцінку багатьох країн Європи та США, у НАТО вважають передчасними розмови, що стосуються інтеграції України в структури Альянсу.

Збігнев Бжезінський українській службі Бі-Бі-Сі заявив, що факторами, які стримують просування України в напрямку до Західних демократій, є некомпетентність та лінь її політичної еліти. Однак, на думку польського президента, «якщо Україна налаштована на те, щоб стати членом НАТО, якщо вона буде діяти послідовно і наполегливо, то тоді [...] вона буде мати дуже непогані шанси на членство в Північноатлантичному альянсі. Априорі немає причин відмовляти Україні».

Подібними є висловлювання помічника заступника держсекретаря США, колишнього посла США в Україні Стівена Пайфера, який стверджує, що США готові допомагати Україні в її намаганнях інтегруватися в євроатлантичні структури, якщо сама Україна зі свого боку до цього «серйозно поставиться».

Позиція офіційної України на заяви високопоставлених американських фахівців є абсолютно протилежною, вважаючи, що ініціатива та добра воля повинні виходити з боку Альянсу. Так, у Посланні Президента Кучми до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2001-2011 роки» сказано: «Ми повинні бути готовими йти в НАТО настільки, наскільки самі держави – члени Альянсу будуть до цього готові...».

Більшість аналітиків схильні вважати, що рішення РНБО України є лишень декларацією, далі якої справа не піде. Про це свідчить і поведінка Президента Кучми, зокрема, його неспроможність не тільки вирішувати, але й усвідомлювати ті проблеми, які виникають із процесом інтеграції України в євроатлантичні структури. Характерним прикладом є його позиція щодо Чорноморської фльоти: «... розміщення Чорноморської фльоти Російської Федерації на українській території не має ніякого відношення до співпраці України з НАТО».

З 18 по 24 квітня Український центр економічних та політичних досліджень ім. Разумкова провів опитування 2000 респондентів віком від 18 років (похибка складає 2,3 відсотка). Дані опитування (див. діаграми) свідчать про зміни в ставленні населення України до НАТО (у порівнянні з результатами опитування, що відбувались у червні 2000 року та вересні 2001 року). □

Олексій Скаленко

Глобально-інформаційна теорія грошово-ринкового саморегулювання суспільства

В історичному пляні феномен грошей вивчений досить непогано. Правда, більшість досліджень суттєво спрощують процеси виникнення, еволюції і саму сутність цього феномену. Головним чином, автори обмежуються описом форми, дійсної та номінальної вартості носіїв грошових знаків. Значно менше в соціально-економічній історії приділено уваги проблемам викриття сутності і виявлення закономірностей побудови структури та функціонування грошової системи в суспільстві. Правда, у сучасній науковій та навчальній літературі досить чітко, але, на жаль, де-що спрощено, визначені основні функції грошей: міра вартості, засіб обігу, накопичення та платежу.¹

Майже зовсім нерозробленими постають перед нами фундаментальні питання грошової сфери як закономірного, соціального феномену – засобу економічного саморегулювання суспільства. Безумовно, і це сьогодні ніхто не стане заперечувати, у функціональному пляні феномен грошей органічно поєднаний з феноменом ринку. Але як конкретно і в якій системі? Що тут виступає в ролі системотвірного та рушійного факторів? Зрозуміло, що вчені та фахівці різних країн роздумували над цими питаннями. Важко навіть орієнтовно назвати всі цінні відкриття, концепції та окремі новації в соціально-економічній сфері XIX–XX століть, коли активно досліджувався так званий політекономічний аспект, який фактично слід розглядати в колі теоретико-методологічних проблем соціально-економічного розвитку. Протягом останніх двох століть з'явилися учення про класичні економічні школи, про капіталізм, про ринкову та командно-адміністративну економіку.²

Сам факт визначення сучасного соціально-економічного стану нашого суспільства як перехідного до ринку свідчить про те, що його у нас або не було, або про те, що ми не зовсім розуміємо його сутність та функцію. З метою кращого розуміння цього питання звернемо увагу на використання в економічній літературі визначення сучасного ринку.

Ринок – це результат історичного розвитку суспільства, явище господарювання; це – ефективне мірило товарного виробництва, форма функціонування економіки; це економічна категорія, яка виражає відносини стихійного регулювання виробництва на основі вільних цін – прибутку; це відносини, які складаються між товаровиробниками і покупцями, тобто це

1. Л. Прусова. Основи ринкової економіки. – Київ, 1993.

2. Всемирная история экономической мысли. – Москва, 1988. – Т. 2, 3.

органічний зв'язок між виробництвом та сферою споживання; це організація економічних зв'язків у взаємодії покупців і продавців для того, щоб визначити ціни та обсяг необхідних суспільству товарів та послуг.

До цих визначень можна додати існуючі у нас поняття регульованого, вільного та «чорного» ринків. Функції ринку визначаються як регулятивні, контрольні, розподільні та стимуляційні. Інформативна функція ринку вбачається в можливості завдяки цьому феномену прослідковувати стан справ в економічному житті.

Змістом викладеної тут роботи є викриття глибинної сутності понять грошей та ринку, пошук їх органічних взаємозв'язків у системі соціально-економічного функціонування, у системі суспільного прогресивного руху та саморегулювання.

Характеризуючи особливості грошового та ринкового саморегулювання суспільства, нагадаємо лише суттєві вузлові моменти наукового усвідомлення (методології) закономірностей у цій сфері. Так, А. Сміт і його послідовники розглядали суспільство як «міновий союз», тобто як природну схильність людей до взаємообміну продукцією своєї праці. І навіть принцип поділу праці вони виводили з «психологічного синдрому обміну», а феномен грошей уявляли як результат стихійного виділення його з «товарної сфери в процесі еволюції». Однак Сміт при цьому чітко бачив підлеглу роллю «великого колеса обігу» – грошей – відносно виробництва, а саму працю визнавав джерелом усякого багатства. Останні два положення економічної школи А. Сміта сьогодні вважаються найціннішими.

Під час застосування системно-інформаційної методології дослідження соціально-економічних процесів фіксується деякий ефект неоднозначності праці, яка об'єктивно здатна породжувати не тільки цінності – позитиви, але й негативи, навіть соціально-руйнівні наслідки. Ця позиція потребує ґрунтовнішої аналізу.

Працею, як відомо, ми можемо назвати лише свідому, цілеспрямовану діяльність. Які ж фактори роблять людську діяльність цілеспрямованою?

З одного боку – це життєвоважливі потреби, а з другого – об'єктивні можливості їх задоволення. Сфера потреб у глибинному вимірі – це відчуття, бажання, усвідомлення бажань.

Сфера об'єктивних можливостей – це матеріально-енергетичні ресурси та природні закони речовинно-енергетичних процесів. Мету трудової діяльності як ідеальний образ її результатів можна сформувати лише завдяки «матеріялові» інформаційних знань про закони природничих процесів та про усвідомлені потреби. Отже, людська трудова, тобто цілеспрямована діяльність як речовинно-енергетичний процес у межах необхідних законів природи на фундаментальному пляні опосередкована ідеальним феноменом інформації. Більш глибока аналіза, показує, що саме ідеальний за своєю природою феномен інформації є єдиним орієнтуючим зв'яз-

ком людини з об'єктивно існуючим матеріальним світом.* Але розуміння цього методологічного архіважливого положення також є лише певним рівнем глибини усвідомлення розроблюваної нами проблематики.

Найбільш складним постає перед нами питання: для чого функціонально дано природою інформаційне опосередкування в людській соціалізованій діяльності? Для відповіді на це питання треба вести загальну системну аналізу з урахуванням взаємозалежності факторів, які «сформували» людину. Кажуть, що праця створила людину. Але праця, як було вже сказано, – це цілеспрямована діяльність. Мету ж здатна сформулювати тільки людина. Отже, може бути й навпаки, тобто трудові системи принципово може створювати тільки людина.

Наведені роздуми спонукають нас до пошуку саме системотвірного чинника людської діяльності. Тут знову ж таки доречно нагадати про два існуючих у матеріально-енергетичному світі об'єктивні процеси: безпосередній саморозвиток природи та цілепокладаюча діяльність людського суспільства. Із загальної теорії відображення відомо, що взаємодіючі об'єкти залишають по собі сліди, а в біологічному світі такі «сліди» вже мають вигляд відповідних біомоделей, природним функціональним призначенням яких є випереджати відображення подій у навколишньому середовищі.³ Створюючи феномен людини, природа пішла ще далі. Принципова відмінність суто людського відображення світу – це можливість абстрактного, інформаційного моделювання подій – дійсних та можливих природних явищ – процесів у рамках відображених закономірностей. Людина соціально-економічно, функціонально-історично накопичує інформацію як знання про закони природи і формує відповідну психоінформаційну картину світу. Завдяки такій картині людина розвиває свою психіку аж до рівня свідомості *Homo Sapiens* і, вже завдяки високоорганізованій психіці, найкраще серед усіх створінь орієнтується у світі. Практичність трансінформаційної світової орієнтації тут цілком зрозуміла, адже вона не тільки сигнально-випереджальна, але й передбачувальна та прискорювальна.

Тут треба застерегти, що інформація як феномен – це тільки психічне відображення дійсних явищ, процесів та об'єктів. Тобто – це ідеальний, несаморухомий образ, відірваний від свого носія і тому енергетично «мертвий». Інформація породжується виключно в суб'єкт-об'єктних відносинах, і тому вона може бути «оживленою» тільки відповідно «компетентною» психікою людини. Тут ми маємо справу не просто з інформаційними, а з психоінформаційними процесами.

* Див. доповідь О. Білоруса, О. Скаленка Римському клубові «Глобальна інформаційна основа постіндустріального розвитку», ICEMB. – Київ, 1995.

3. Ефект біомодельного випередження природних подій дозволяє рослинам, тваринам і взагалі біоклітинам сигнальним чином приготуватися до цих подій та найкраще пристосуватися до життєвоважливого середовища. Див. П. Анохін. Узловые вопросы теории функциональной системы. – Москва, 1980.

Отже, як ідеальний несаморухомий феномен (видимість) інформація абсолютна, а як образ конкретних об'єктів речовинно-енергетичного світу – відносна. Слід додати також, що інформаційні абстракції можуть мати різний рівень: від первинного з максимальною об'єктивністю і до похідного, включаючи фантастику і відверту дезінформацію. Але це вже предмет наступної розмови.

Ми визначили, що активно-творча діяльність людини здійснюється в речовинно-енергетичному середовищі і має повністю відповідати його не-похитним законам. І саме для того, щоб мати можливість дотримуватися цих законів, людство в процесі свого історичного саморозвитку формує психоінформаційну картину світу. Щоб зрозуміти це глибше, треба знати фундаментальний, транспсихоінформаційний механізм діяльності. Як показали ці загальносистемні дослідження, свою світоорієнтовну, цілепокладаючу або трудову діяльність сучасне розвинуте людство реалізує виключно на інформаційній основі як єдиному об'єктивному субстраті-зв'язку з речовинно-енергетичною першоосновою. Оскільки трудовий процес як такий завдяки принципу поділу праці завжди складається з окремих операцій, то інформація служить також певним субстанційним зв'язком в ієрархічному комплексі цілей і фактично за рушійною силою свідомої психіки (мислення, емоції, воля) створює кожен трудову систему.

Отже, ми визначили (хоч і дещо спрощено) випереджальну світоорієнтуючу та системотвірну (цілепокладаючу) функції інформації. Однак феномен інформації дуже складний, його можна назвати поліфункціональним. З певного погляду інформацію як знання про світ слід вважати одним із найголовніших факторів, що породжують і розвивають свідому психіку та духовну сутність людини. Вона є змістовним фактором мислення і активно-творчого відношення людини до об'єктивно існуючого світу, прямим і зворотним зв'язком у цих відносинах. Тобто, вона служить містком у суб'єкт-об'єктній взаємодії.

Але в контексті цього розгляду нас найбільше цікавить прискорююча або прогресотворча функція інформації. З позиції загальносистемності ця функція нам здається первинною й найголовнішою. Тут також треба викрити механізм прискорення та визначити, для чого це потрібно людям. Мабуть, можна і треба почати цю аналіз з історично та практично виваженої вузлової економічної категорії – продуктивності праці. Як відомо, вона означає кількість виробленої в трудовій системі продукції за певний час (або за одиницю часу). Життєву важливість цього, також дещо спрощеного показника, розуміла кожна історично існуюча соціально-економічна система, вважаючи, що він урешті-решт є головним критерієм прогресуючого суспільного розвитку.

Тобто мова тут іде про швидкість виробничого як штучного формотворюючого процесу. Фундаментальні закони фізики (природи) вказують нам

на обернено пропорційну залежність швидкості речовинно-енергетичних процесів від опору середовища, яке існує за своїми законами і в цьому відношенні не залежить від людини. Отже, проблемним тут є питання – як діяти? Як рухатися, щоб відчувати найменший опір середовища і конкретних об'єктів? Мінімум опору – це одночасно і мінімум речовинно-енергетичних ресурсів у трудових системах. І, зрештою, за виразом Ш. Монтеск'є, найбільш досконалим є те, що досягається за найменших витрат.

Що в цьому пляні дає нам інформація? По-перше, змогу ідеального, абстрактного моделювання мисленням, швидкість якого переважає швидкість майже всіх інших природних процесів, за винятком, мабуть, енерговипромінювання. Якби людина була тільки абсолютно духовним створінням, то цього було б уже достатньо. Проте людина ще має складне фізичне тіло, яке треба задовольняти, щоб організм як система міг належним чином функціонувати. Саме задля цього людина, використавши випереджальні переваги свого мислення, повертається знову до речовинно-енергетичної сфери і з огляду на екологічні наслідки створює так звані прогресивні технології своєї соціалізованої діяльності. По-друге, від безпосередніх природних (стихійних) процесів така діяльність відрізняється стрімкістю процесів, спрямованих на якнайшвидше задоволення життєвоважливих потреб: матеріальних, духовних, екологічних. Суть у тім, що середовище по-різному спричиняє опір однаковим за цілями, але різним за пристроями і способами технологічним системам. Менше опору – більше швидкість виробничого процесу, отже, більше продукції за одиницю часу.

Безперервне, творче вдосконалення технологічних процесів – це і є шлях науково-технічного прогресу як прискореного накопичення цінностей (вартості) або суспільного багатства. Ось чому багатство як таке створюється виключно у сфері виробництва, яке, безумовно, треба розуміти системно, тобто як прогресуючу, соціально та гуманно спрямовану трудову систему, складовими частинами якої треба вважати всі транспсихоінформаційнотехнологічні дії, починаючи з творчого інтелектуального процесу на вже здобутій інформаційній основі.

Прискорене накопичення цінностей як засобів задоволення різноманітних людських потреб може забезпечувати не тільки необхідний для їх виробників обсяг, але й створювати значні надлишки. В умовах поділу і спеціалізації праці ці надлишки стають товаром, тобто продукцією, зорієнтованою на попит усієї соціально-економічної системи. Отже, темпи цивілізованого збагачення закономірно залежать від темпів виробництва, тобто його швидкості як продуктивності праці.

Але, як ми це спостерігаємо в реальному житті, процес збагачення також не є простим, тому що за процесом виробництва продукції постає також специфічний за своєю складністю процес її реалізації. Скажімо, географію попиту треба було б на всіх підставах порівняти з географією

бажань, настроїв та всіх інших психічних імпульсів в соціально-психологічному полі суспільства. Цілком зрозуміло, чому навіть сучасні засоби вивчення товарного попиту можуть бути тільки орієнтовними.

Історичні дослідження свідчать, що на початковому етапі проблеми попиту та реалізації виробленої продукції вирішувалися натурально-обмінним шляхом. Сучасні форми безпосереднього обміну товарами, наприклад бартер, також виникають переважно в країнах або в регіонах перехідного та кризового стану. Проте, незважаючи на майже абсолютну функціональну відповідність і певну надійність, бартер є громіздким і негнучким способом взаємообміну продукцією між її виробниками і споживачами. Цей спосіб може ефективно функціонувати лише в певних умовах, на певному рівні розвинутої економіки і суспільства. Тому в історії розвитку закономірно виникає потреба в більш прогресивних методах організації взаємообміну продукцією в спеціалізованих та географічно розділених трудових системах і в повних соціально-економічних комплексах. Тут людина знову ж таки веде пошук на шляху трансінформаційного прискорення процесів, за принципом зниження опору середовища потокам товарообміну. Як і в методах абстрактного моделювання думкою, людина тут користується інформацією як знанням про об'єкти-товари, як їх образами, тобто як певним психоінформаційним (грошовим) еквівалентом товару. Вище вже зазначалось, що інформація як така породжується тільки в суб'єкт-об'єктних відносинах. Отже, вона відображає, з одного боку, людські потреби, а з другого – об'єктивні можливості їх досягнення.

Таким чином, феномен цінності (вартості) як деяка інформація про товар породжується не тільки трудовими та ресурсними витратами, а й інтенсивністю конкретних потреб, тобто конкретної «психоінформаційної напруги» споживача. Отже, мірою вираженої вартості є так звана вільна ціна, а породжений прогресом (соціально-економічною революцією) феномен грошей є лише системою інформаційних знаків вартості (цінності) виробничо-споживчих чинників.

У суспільстві існує товар як справжня, дійсна або натуральна відносно до потреб цінність та існує його психоінформаційний образ – абстрактно виражені в кількісних одиницях знаки, тобто гроші. Тільки натуральна цінність – товар – потрібна споживачам і саме вона їх по-справжньому задовольняє. Цей акт здійснюється за принципом «тут і тепер». Інформаційно-грошовий еквівалент необхідної в суспільстві продукції дозволяє і споживачам, і виробникам гнучко підійти до проблем реалізації проміжних та кінцевих цілей, і вищезгаданий принцип перетворюється на зразок «де і коли вигідно».

Отже, якщо наявність у виробничій сфері необхідної споживачам продукції – це ще тільки природно закономірна потреба в ринку як процесі доцільного товарообміну в трудових системах і соціально-економічних ком-

плексах, то паралельна наявність у суспільстві системи інформаційно-грошових еквівалентів товару – це вже структура сучасного ринку. До цієї структури ще треба прикласти психоінформаційну рушійну силу – свідомо і компетентно розвинену людину – і модель вільноринкового господарства можна вважати сформованою. Але це тільки загальносистемна (методологічна) модель. Саме життя значно складніше з багатьох причин.

По-перше, соціальною психопатією можна назвати спотворене відношення сучасних людей до інформації взагалі й особливо до інформаційно-грошового еквіваленту. Феномен грошелюбства є досить поширеним майже в кожному суспільстві. І не без підстав можна сказати, що суттєву роль тут зіграли монетарно-меркантилістські теорії про багатство, капітал та про його роль в соціально-економічних системах.

По-друге, у житті мають місце принципово неминучі, об'єктивні втрати за рахунок змішування феноменів ідеального і матеріального, тобто відображеного і дійсного, інформаційного образу і його натурального носія – об'єкта споживання. Адже, як ми в цьому вже переконалися, людина за своєю активно-творчою сутністю вже на початку пізнання абстрактно розділяє єдиний саморухомий світ. Це хоча й умовне, але дуже важливе для психіки функціональне розділення далеко не завжди прослідковується та враховується суб'єктами праці, зокрема в процесах товарообміну і споживання.

І, по-третє, несаморухомість феномену ідеальної за своєю «природою» інформації, до якої ми вже зарахували й її спеціалізовану форму – гроші, є основною причиною породження економічних псевдотеорій, у яких гроші розглядаються як самоактивна, саморухома субстанція.

Суб'єкт-об'єктні відносини взагалі і соціально-економічні процеси зокрема – це жива діалектика взаємодії людини з речовинно-енергетичним середовищем. Навіть духовна сфера як сфера ідеального існує, живе і функціонує в умовах цієї взаємодії, оскільки кожний процес як такий є процесом енергетичним, тобто існуючим на матеріальній основі, яка тільки і може забезпечити процесуальність феноменів. Ця суто філософська вставка – не примха автора. Річ у тім, що інформаційно-енергетичні процеси безпосередньо пов'язані з основним питанням філософії про відношення матерії та свідомості. Саме на цьому рівні збігаються теоретичний і практично-критеріальний аспекти розв'язання розглядання проблем, тобто теорія і практика в межах вивчення психоінформаційних процесів означають одне і те ж. Найскладнішою тут є, безумовно, проблема усвідомлення діалектичного переходу «матеріального в ідеальне», і ця проблема все ще залишається відкритою. Не заглиблюючися занадто в ці питання, наголосимо тільки на вже відзначеному вище: активність будь-якого об'єкта і, в першу чергу, суб'єкта як об'єктивного носія феномену ідеального може виявитися тільки на енергетичній основі.

Це свідчить про те, що взаємодіяти можуть тільки речовинно-енергетичні об'єкти, тобто в процесах зазначеного інформаційного переходу взаємодіють енергетика середовища зі специфічно модульованою інформаційними знаннями енергетикою людини. Тож наголошуємо: інформація як система знаків, зокрема як грошовий знак, не є саморухомою і не може активно взаємодіяти з середовищем. Вона починає діяти тільки в органічній єдності з людською свідомою і відповідно налаштованою психікою. Відповідний лад у соціально-психологічному стані людей сприяє якісному рівню інформації – її об'єктивності та достовірності. А ці характеристики, у свою чергу, виникають у процесі сприймання і пізнання життєвоважливого середовища. З цих міркувань випливає висновок, що в діалектичних «відносинах» грошової системи з соціально-економічним середовищем без урахування відповідного психологічного стану людей, без їх довіри до життєвоважливої інформації, у першу чергу до грошей, принципово не можна одержати позитивного результату.

Отже, монетарно-меркантилістська політика в соціально-економічному житті, якщо деякою мірою і виправдана, то тільки в суспільствах відносно здорового психологічного стану. Тут виникає питання: які межі можна визначити для ефективного маневрування фінансово-грошовою системою як важелем впливу на соціально-економічні процеси?

Щодо першої частини запитання, то в межах цієї праці ми тільки ще раз зафіксуємо, що в суспільствах із фактично відсутнім системотвірним фактором активна монетарна політика, наприклад, ніколи принципово не може принести успіху. Феноменальним, системотвірним фактором тут можуть бути, скажімо, релігія, ідеологія або високої свідомості національна ідея і патріотизм. Сюди можна віднести, мабуть, і суспільство з високорозвиненими споживацькими властивостями.

Відповідь на другу частину запитання можна викласти як продовження першої. Релігія, ідеологія, національна свідомість та патріотизм – це лише явища соціально-економічного життя. Сутність треба шукати знову ж таки в рівні розвинутої свідомості громадян, особливо кадрової еліти, на основі знання, у формах виховання, фундаментального механізму діяльності і прогресуючого соціального розвитку. Якщо, наприклад, функціонально необхідну для організації ефективної діяльності інформацію накопичувати без кваліфіковано скоординованої системи та перевірки на якість, то це кінець-кінцем неминуче призведе до тих чи інших потрясінь, тому що це вже дезорієнтація, і ми є свідками її наслідків. Звичайно, не треба ідеалізувати те чи інше суспільство. Однак, мабуть, існує певна величина «критичної маси» наявної в суспільстві об'єктивної і достовірної, соціально важливої інформації. І вектор розвитку вирішально залежить від цієї маси. Рух суспільства в певному, зрозуміло, що краще в прогресуючому напрямку, набирає тоді позитивної інерції і процес розвитку значно полегшується. Отже, психологічно найбільш здоро-

вим сьогодні можна визнати суспільство з високорозвиненою та добре і цілеспрямовано систематизованою науковою інформацією та відповідно підготовленими кадрами. Громадянство також має великий вплив на суспільно-інформаційну проникність соціально-економічної сфери. Тому вирішальним фактором тут треба визнати атмосферу моральності та правосвідомості, яка врешті-решт утворюється на основі якісно сформованої інформаційно-цільової системи.

Морально-правову сферу суспільства можна порівняти з деяким «психоінформпроводом», по якому в різних напрямках ідуть регулюючі соціально-економічну систему імпульси. Суто інформаційна система взагалі складається з первинно-об'єктивних знань, які в сучасно розвинених країнах спеціалізовано добуваються фундаментальним природознавством, і вторинних, або похідних, уже прикладних знань. У певним чином систематизовану інформаційну основу входять (повинні входити) усі без винятку спеціалізовані інформаційні підсистеми. Адже з огляду на єдність об'єктивно існуючого матеріального світу, інформаційна його картина генетично є і методологічно також повинна бути єдиною системою.

Отже, якщо мова йде про суб'єкт-об'єктні відносини взагалі або про соціально-економічний процес, який тут досліджується, то закономірно уявити їх розгортання на генетично та методологічно єдиній інформаційно-цільовій основі. Суто економічна діяльність у суспільстві здійснюється вже на дещо спеціалізованій інформаційній підоснові – фінансово-грошовій. Проте оскільки здатність до саморухомості цьому процесові надає тільки людська психіка, то економічний процес у більш орієнтованому науковому пляні треба розглядати як соціально-економічний процес. Саме тому ефективне функціонування фінансово-грошової системи принципово можливе лише в межах морально-правових норм і принципів, які у свою чергу можуть дієво існувати як інформаційні знання та зміст психіки суб'єкта. Тобто феномен грошей, як і всяка інформація, безпосередньо пов'язаний з соціально-психологічною сферою суспільства і саме в такому зв'язку може бути відповідно впливовим важелем його саморегуляції.

Не маючи можливості викласти тут деякі теоретично важливі фундаментальні положення, ще раз нагадаємо різницю між первинно-об'єктивною та похідною інформацією. Якістю першої «володіють» природничо-наукові знання, які породжуються в гносеологічно майже безпосередньому процесі споглядання «живих» явищ речовинно-енергетичного світу. Тобто ця інформація про натуральні речі і процеси має найвищу ступінь об'єктивності на найнижчому рівні абстракції. Таким чином, у найпроблематичнішому питанні діалектичного переходу від сфери ідеального до матеріального світу, природничо-наукова інформація знаходиться найближче до природи та її законів. Похідна інформація стоїть на більш високому рівні абстракції й у структурі вказаного переходу вже опосередкована пер-

винно-об'єктивною як критерієм істини, отже, як критерієм формування свідомої психіки з «абсолютною» довірою (тобто довірою до законів природи). І саме в цьому пляні спрацьовує механізм так званої «мотивації» – стимулу праці як засобу виживання та самовдосконалення людини.

Через трудове обґрунтування категорії вартості як першого ступеня абстрактно-інформаційного опосередкування в соціально-еволюційному процесі виникає «другий поверх» інформаційної абстракції – гроші – уже як міра відносної цінності (вартості конкретного товару). Абстракція грошової міри, як ми бачимо, уже деяким чином відірвана від свого більш безпосереднього носія – поняття вартості, а тим більше від натурального процесу праці та матеріально-енергетичних об'єктів (продукції). Саме в такій відірваності і треба шукати обмеженість монетарної економічної політики, яка потребує врахування соціально-психологічного стану громадян кожного конкретного суспільства.

Отже, як фундаментальна психоінформаційна картина світу функціонально послуговує людині для орієнтації, прогресуючого розвитку, саморегуляції і самоуправління в суспільному житті, так інформаційно-еквівалентна грошова система в соціально-економічному комплексі служить орієнтуючим, прискорюючим та регулятивно-управлінським фактором. А з урахуванням вищевикладених положень цю систему можна визначити вже як прикладну психоінформаційну товароеквівалентну систему. Товаром, зрозуміло, тут треба називати абсолютно всі, як статичні, так і динамічні, як матеріальні, так і ідеальні складові повного соціально-економічного комплексу.

У господарських процесах ми маємо два потоки – натурально-товарний та інформаційно еквівалентний йому потік, а саме фінансово-грошовий. Натуральний товарний потік має свої специфічні закони руху. Здебільшого це фізичні тіла, швидкість руху яких пов'язана з подоланням великого опору речовинно-енергетичного середовища. Швидкість фінансово-грошового потоку, як це можна зрозуміти з вищевикладеного, значно вища за рахунок меншого опору і, врешті-решт, цей потік випереджаючим чином урівноважує соціально-психологічне поле в суспільстві як суб'єкті продуктивної (товаровиробничої) праці, дає змогу прискорити розділені у просторово-часовому пляні трудові дії, а також успішно здійснити заходи по їх необхідній інтеграції. Процес безпосереднього задоволення людських потреб – це лише умовно кінцевий етап соціально-економічного циклу. З іншого боку – це початково-спонукальний етап як етап усвідомлення недоліків і недосконалості існуючого укладу діяльності, а також усвідомлення нових потреб. Це початок нового, прогресивнішого соціально-економічного циклу. Звичайно, функції інформаційно-еквівалентної (грошової) системи тут не змінюються. Змінюватися може тільки форма означення вартості (цінності), наприклад цифрові коди в електронних системах обліку та руху потоків капіталу.

З цього викладу цілком зрозуміло, що мова йде фактично про ринок як процес найбільш оперативного врівноваження системи соціально-економічного життя. Однак феномен ринку як такий є значно складнішим, ніж феномен грошей. Це тому, що ринок як процес функціонального опосередкування в різноціннісній системі розподільно-інтеграційної праці більш наближений до натурально-товарних потоків. Він уже враховує не тільки абстрактно-кількісні, тобто вартісні або фінансово-грошові показники товарів, але й їх якість. Показники якості продукції становлять гуманітарну основу критерію задоволеності споживачів і фактично є кінцевим етапом маркетингового циклу. На всіх інших етапах циклу має місце, власне, абстрактна фінансово-грошова взаємоконвертація товарів – конкретної продукції проміжних етапів господарського комплексу. Отже, гроші – це інформаційний засіб системотворення та абстрактно еквівалентної взаємоконвертації продукції у процесах сучасної спеціалізованої праці. Між іншим, автор ні в якому разі не претендує на вичерпне визначення категорії грошей, адже це засіб соціально поліфункціональний. І саме цим пояснюється розмаїття визначень навіть у даному контексті. Якщо гроші це тільки засіб, то сам процес такої взаємоконвертації товарів у своїй суті є феноменом ринку.

Отже, ринок є необхідним психоінформаційним явищем у сучасній соціально-економічній системі, є її найбільш мобільним системоврівноважуючим, системорегуючим, прогресосприяючим і товароконвертуючим процесом, а також загальногосподарським самоуправлінським зв'язком. Скажімо, якщо держава як така дійсно існує, то вона є системою з усіма складовими її самозабезпечення. А ефективний ринок – це один з найголовніших факторів національної безпеки.

Безумовно, якщо системотвірний фактор ринку (гроші) як національна валюта в тому чи іншому відношенні неповноцінний або ж і зовсім відсутній, то в сучасних геополітичних умовах цю державу аж ніяк не можна визнати самостійною системою. Це швидше васаль-провінція деякої метрополії, тому що в дійсності в такій «державі» панує валюта цієї метрополії, яка, зрозуміло, зорієнтована на зовсім інші соціально-економічні цілі та пропорції. Тому період користування чужою (у пляні економічної невідповідності) валютою – це період інтенсивного занепаду господарства.

Повертаючися до визначень ринку, треба ще раз сказати, що навіть у квазісоціалістичному режимі нашого існування ринок все-таки функціонував. Інша справа, що він був «чорним», «сірим» чи волюнтаристським. Тоді в суспільстві панувало багато квазіцінностей і копір ринку був відповідним. Отже, якщо мова йде про перехідний стан суспільства, то це перехід не просто до ринку, але, мабуть, до вільноринкового господарювання. По-перше, в умовах волюнтаристського (командно-адміністративного) ринку саморегуюча функція грошової інформації була спотворена свавільною політикою ціноутворення, відсутністю справжнього стимулу до

праці через злиденну зарплату, відчуження та надмірне опосередкування систем праці незацікавленими в її ефективності функціонерами. По-друге, діяла аморальна система «подвійного стандарту» цінностей: одна для можновладної номенклатури і друга – для простого народу. Для партократів – це різні так звані пільги, спецдачі, спеццехи, спецмагазини, спецобслуговування, включаючи спецімунітет до правоохоронного середовища.

Зрештою, спотвореність психоінформаційної за своєю суттю системи грошово-ринкового «регулювання» набула негативної «критичної маси» й у командно-адміністративному механізмі почала виявлятися загроза економічної катастрофи. Під час так званої перебудови «хворий» механізм почав «температурити» інфляцією, а головним «застудним» фактором тут була саме спотворена політика ціноутворення, починаючи з «біржі» праці, ресурсів і аж до специфічно закорпоратизованої духовно-інтелектуальної сфери. Тут треба сказати прямо: краще стихійна соціально-економічна саморегуляція суспільства, аніж «активнотворче» некваліфіковане регулювання в межах помилкової системи й аморальної методології.

Як на теоретико-практичний надвисновок з викладеного матеріалу можна вказати на принципову неможливість подолати суто монетарними засобами загальносистемну соціально-економічну кризу з невизначеними основними параметрами. Навіть так званий метод «шокової терапії» (лібералізації цін), по суті, абстрактна приватизація і інфляція як реакція на хвору економіку також принципово не можуть привести до успіху. Однією з фундаментальних причин цього явища є ідеально-інформаційна сутність грошей, які функціонують ефективно тільки в органічній єдності зі здоровою психікою людей як рушійною силою усіх соціальних процесів. □

Ганна Залізник,
Лариса Масенко

Поняття «Державна мова» в контексті європейського досвіду державотворення*

Національна мова належить до найважливіших чинників консолідації населення в межах своєї країни. Солідарність як етнічної, так і політичної нації формує передусім масове усвідомлення приналежності до однієї мовно-культурної спільноти, тому поширення в національній державі однієї мови є запорукою її політичної стабільності.

Виникнення самого терміну «державна мова» пов'язане з добою утворення національних держав.

Уживаються й інші терміни на позначення мови, що виконує роллю державної, – «офіційна», «національна» або просто «мова» (даної держави), наприклад: «Мова Французької Республіки – французька». Загалом у закордонному законодавстві переважає визначення «офіційна мова», у юридичному аспекті воно близьке до поняття «державна мова». Їх об'єднує спільне значення – «мова сфери офіційного спілкування держави з її громадянами і навпаки». Відмінність між двома поняттями полягає лише в одному – для статусу державної мови обов'язковим є його офіційне проголошення законодавчою владою, відповідне нормативне оформлення, тоді як статус офіційної мови обов'язкового законодавчого закріплення не передбачає.

У ст. 10 Конституції України, прийнятої Верховною Радою 28 червня 1996 року, зафіксовано:

Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Затвердження у функції державної мови корінної і найчисельнішої нації України відповідає загальноприйнятій світовій практиці. За таким принципом відбувалося, зокрема, державотворення абсолютної більшості європейських країн.

* Друкується за: Залізник Г., Масенко Л. Мовна ситуація в Києві: день сьогоднішній та прийдешній. – Київ, 2001. – 96 с.

Так, із 47 європейських країн (включаючи Росію, Закавказзя й Туреччину) своя національна мова є державною (або офіційною) у 41 країні (тобто у 85% від загальної кількості). Отже, визначальною ознакою певної національної ідентичності та державності в Європі є власна мова.¹

Як зазначає швейцарський політолог Урс Альтерматт,

для багатьох європейців сьогодні набагато важливішими від релігії є мова і культура, які в європейських національних державах становлять ключові сфери та принципи розпізнавальні ознаки. Хоча державно-політичні кордони скрізь жодною мірою не збігаються з культурно-мовними, практика більшості національних держав орієнтована на те, щоб створити гомогенну мовну культуру на спільній державній території.²

З цього погляду мовна ситуація, що склалась в Україні у зв'язку з поширенням на її території зі столицею включно двох мов – української та російської, відрізняється від європейських стандартів. Цікаво, що майже половина опитаних киян із цим погоджується. На запитання «Чи відповідає вживання української мови в Києві мовній ситуації більшості європейських столиць?» близько 45% мешканців столиці відповіли заперечно й тільки близько 17% – ствердно (38% не змогли визначитися з відповіддю).

Однак кількісний розподіл відповідей на запитання про те, одна чи більше національних мов вживається в європейських країнах, засвідчив недостатню обізнаність киян із мовною ситуацією, типовою для держав Європи. Тільки близько 17% опитаних бачать ситуацію більшості європейських країн одномовною, тоді як 66,5% вважають її багатомовною.

Насправді ж використання двох або кількох мов у загальнонаціональній комунікації є винятком серед європейських держав і можливе тільки в територіально невеликій країні. До таких винятків належить, наприклад, Люксембург, населення якого говорить місцевим діалектом німецької, а в школах уведено вивчення двох офіційних мов – літературних німецької та французької. Інший характер має державна тримовність Швейцарії, де німецька, французька й італійська мови вважаються національними і державними, а ретороманська визнана як національна, але не має статусу державної. Однак швейцарська тримовність функціонує тільки в центральних органах влади. Реальну ж мовну ситуацію цієї країни, що з початків заснування була конфедеративним об'єднанням трьох кантонів – німецького, французького й італійського, визначають як потрібну одномовність, оскільки в кожному з кантонів використовується тільки одна, своя мова.

До небагатьох країн Європи, у яких двомовність затверджена на державному рівні, належить Бельгія, де проживають два народи – фламанд-

1. Плахута Є. Цілі мовної політики держави: українські проблеми на тлі досвіду Латвії та Білорусі // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали міжнародної конференції). – Київ, 2000. – С. 48-49.

2. Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європі. – Москва, 2000. – С. 112.

ці, котрі розмовляють нідерландською мовою, і франкомовні валлони. Стосунки двох різномовних груп Бельгії характеризує високий рівень напружености, країні загрожує розпад на ґрунті мовного конфлікту.

Загрозу, яку становить для цілісности держави поширення на її території двох мов у функції державних, підтверджує й досвід Канади, де сепаратистські настрої, характерні для франкомовної провінції Квебек, мало не призвели до її територіального відокремлення від решти країни, де вживається як офіційна англійська мова. На референдумі, проведеному в 1997 році, квебекським сепаратистам не вистачило лише 1 % голосів для утворення самостійної держави.

Таким чином, функціонування в одній країні двох офіційно закріплених мов, порушуючи мовно-культурну єдність її мешканців, стає джерелом постійного конфлікту між двома різномовними частинами населення, перетворюється на дестабілізуючий фактор суспільного життя.

На жаль, більшість людей не замислюється над природою міжмовних конфліктів, хоча очевидно, що співіснують і конкурують між собою не мови, а люди – їх носії. Недооцінку конфліктного характеру мовних проблем країни виявляють і кияни.

Із твердженням про можливість загострення міжнаціональних відносин в Україні внаслідок підвищення статусу російської мови погодилось тільки 19,5% опитаних, тоді як 59% заперечують це твердження.

Хибне уявлення про багатомовність більшости європейських країн, як і недостатнє усвідомлення з боку багатьох мешканців столиці потенційної конфліктности її мовно-культурної ситуації, пояснюється передусім впливом багаторічної пропаганди фальшивої тези про «гармонійність» російсько-української двомовности. Ця псевдонаукова теорія виконувала ролю демагогічного прикриття реальної большевицької практики витіснення української мови і культури з усіх сфер суспільного життя, що було продовженням імперського проєкту створення «великої російської нації» шляхом влиття українців і білорусів у російський народ. Проєкт частково вдалося здійснити – протягом колоніального періоду російська мова витіснила українську з міст східних і центральних областей країни, у тому числі й зі столиці.

Таким чином, нинішня двомовна ситуація України сформувалась як перехідний етап у незавершеному асиміляційному процесі перетворення україномовної спільноти на російськомовну, здійснюваному з метою розчинення української нації в російській. На сьогодні ситуацію Києва слід визначити як двомовну з переважанням російськомовного спілкування.

Відповіді киян на запитання «Якою мовою ви спілкуєтесь у повсякденному житті?» дали таку загальну картину:

	відсоток до відповідей
Тільки російською мовою	21,2
У більшості ситуацій російською мовою	31,3

Сумарно переважно російською	52,5
Рівною мірою українською та російською мовами	32,0
У більшості ситуацій українською мовою	10,5
Тільки українською мовою	4,3
Сумарно переважно українською	14,8
Інше	0,8

Отже, до державної незалежності наша країна прийшла з тяжкою спадщиною деформованої мовно-культурної ситуації та спричиненням нею масовим послабленням або й роздвоєнням національної ідентичності, що не може не гальмувати державотворчі процеси.

Успіх будівництва самостійної держави залежатиме від того, чи вдасться українській керівній еліті зупинити розкручений маховик русифікації і надати двомовному розвитку країни зворотного напрямку, тобто переорієнтувати нинішню російсько-українську двомовність на поступове зростання групи «ситуативних» двомовців за рахунок російськомовних одномовців із подальшим «перетіканням» двомовців до групи україномовних одномовців.

Цей процес, безперечно, потребує тривалого часу, що охоплює життя принаймні двох-трьох поколінь, але було б великою політичною помилкою зволікати із впровадженням низки заходів, котрі б забезпечили переорієнтацію мовної поведінки нових поколінь українських громадян. У цьому переконує досвід мовно-культурної політики тих народів, які успішно вирішили завдання відродження своєї мови у постколоніальну добу. До таких народів належать чехи, словаки, фіни, литовці, латиші, естонці, хорвати та ін.

Для прикладу варто навести динаміку розвитку мовної ситуації в столиці Фінляндії, яка в часи шведського панування втратила свою мову.

Як зазначає мовознавець Богдан Ажнюк,

особливу сторінку в історію мовного життя Фінляндії вписала її столиця. Наприкінці XVIII ст. Гельсінкі було переважно шведськомовним містом. Це була мова не тільки соціальних верхів, а й робітництва. Більше того, довколишні сільські райони – основне джерело міграції до міста – також були шведськомовними. Перший перепис населення, проведений у Гельсінкі в 1870 році, показав, що шведською мовою користувалися 57% мешканців, фінською – 27%, російською – 12%, іншими мовами (переважно німецькою) – 5%. Починаючи з цього часу, кількість фінськомовних мешканців столиці стала швидко зростати й через 20 років (у 1890 р.) зрівнялась у процентному відношенні з кількістю шведськомовних – по 46%. Ще через тридцять років (у 1920 р.) фінською мовою користувалося майже дві третини населення столиці (64%), а шведською – тільки третина (33%), іншими мовами – 3%... У 1970 р., через сто років після першого перепису, кількість шведськомовних мешканців столиці становила 11%, а до наступного перепису в 1980 р. зменшилася тільки на 1%.³

3. Ажнюк Б. Уроки двомовності: Фінляндія // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – Київ, 2000. – С. 22-23.

Мовний досвід Фінляндії вартий уваги й тому, що оборонці українсько-російської двомовності постійно посилаються на цю країну як зразок толерантного розв'язання міжмовного конфлікту. Справді, Фінляндія належить до тих нечисленних європейських держав, у яких двомовність затверджено на державному рівні: Конституцією 1919 року тут було проголошено державними дві мови – фінську та шведську. Але слід звернути увагу на час і умови прийняття такого рішення. У 1919 році фінська мова вже не потребувала державного захисту, нею користувалося понад 80% населення й більше половини мешканців столиці. Психологічною мотивацією такого кроку з боку фінського уряду була, крім того, загроза втручання совєтської Росії у внутрішні справи Фінляндії, що сприяло згуртуванню обох мовних груп (фінської та шведської) всередині країни перед лицем спільного ворога.⁴

При цьому толерантність фінів у розв'язанні проблем двомовності на державному рівні поєднується з наполегливістю і твердістю у відстоюванні прав своєї мови на власній території. Нинішню мовну стійкість фінів, яку вони виявляють у ситуаціях двомовного спілкування, ілюструють дорожні нотатки видатного мовознавця професора Ю. Шевельова, де він описує поведінку мешканців фінської столиці в тому разі, якщо до них звертаються по-шведськи:

Фінляндія жила сотні років під Швецією. Тепер шведів у Фінляндії чи то 6, чи 9 відсотків. За законом країна має дві державні мови. Ось я у Фінляндії, іду в Гельсінках до крамниці. По-шведськи я вмію, по-фінськи – ні. Говорю по-шведськи. Дивляться на мене, як на божевільного, – нічого не розуміють (а в школі ж вивчали). Пояснюю, що я не фінський швед, який не хоче говорити по-тутешньому, що я живу у Швеції. Моментально всі мене розуміють. Вони думали, що я тутешній... Мораль вивести неважко. Державна мова сама собою, Конституція Конституцією, а фіни фінами.⁵

Слід сказати, що успішність реасиміляції таких країн, як Фінляндія, Чехія, Словаччина, Хорватія, Естонія та ін., забезпечила передусім керівна еліта. Цим країнам вдалося відродитися після тривалих мовно-культурних утисків з боку агресивніших сусідів завдяки приходу до влади сильної еліти, свідомої своєї відповідальності за долю всієї спільноти.

Так, перший президент Чехословаччини Томаш Г. Масарик, тільки-но обійнявши цю посаду, в 1918 році недвозначно заявив про колонізаційний характер заселення німцями окраїнних чеських територій. За його урядування національна мова республіки не тільки була проголошена державною, а й через низку законів активно впроваджувалась у суспільне життя. Всі державні урядовці й військові офіцери мусіли складати іспит з

4. Там само. – С. 22.

5. Масенко Л. Мова і політика. – Київ, 1999. – С. 21-22.

чеської або словацької мови, причому іспит з чеської був складним, тому невдовзі переважну більшість урядовців і офіцерів становили чехи.⁶

Завдяки наполегливості та безкомпромісності в питаннях, що стосувалися захисту прав своєї мови на повноцінне побутування в державі, чеська еліта змогла повернути мову свого народу в германізовану за Австро-Угорщини Прагу та інші чеські міста.

Відродженню іврит у ролі державної мови Ізраїлю, що називають єврейським дивом, оскільки іврит до того часу ніколи не був мовою побутового спілкування, єврейський народ зобов'язаний передусім фанатичній відданості національній ідеї таких діячів, як Еліезар Бен-Єсуда і Володимир (Зеев) Жаботинський. Як пише один з біографів В. Жаботинського,

він розумів, що закласти основу для будівництва сіонізму можна лише за умови, що іврит знову стане мовою побуту і мовою культури. Іврит – це зв'язок із минулим і міст у майбутнє, об'єднуючий початок в історії єврейського народу. Боєць душою, Жаботинський знав, що домогтися пріоритету івриту можна лише завдяки крайньому фанатизму. Ірландський народ, наприклад, що не володів фанатичною упертістю, не зумів повернути до життя свою древню мову, тому дотепер більшість ірландців розмовляє мовою своїх учораших ворогів – англійською.⁷

Така ж принципова позиція у справі захисту своєї мови й культури властива нинішній еліті прибалтійських країн, особливо Естонії та Латвії, де, на відміну від Литви, за період советської окупації значно зменшилась кількість корінного етнічного населення. У 1989 році естонці в Естонії становили 61,5% населення, а латиші в Латвії – тільки 52,5% (порівняно з 87,7% естонців і 75,5% латишів у своїх країнах у 1935 р.).⁸

Закон про мову, прийнятий 1989 року Верховною Радою Латвійської ССР, передбачає обов'язкове використання латиської мови в громадських місцях, встановлює трирівневу систему володіння мовою, обмежує використання російської мови в громадському та приватному секторах. Закон також заборонив використання двомовних (російсько-латиських) вивісок, за винятком туристичної та культурної сфер.

За виконанням закону наглядає спеціальний Державний мовний центр, що виконує інспекторські та наглядові функції. Центр контролює всю сферу, пов'язану з уживанням державної мови, – від друкування підручників латиської мови до мовних інспекцій вулицями міста.⁹

6. Процик А. Мова, ідентичність і державність в історичній перспективі: Чехословаччина в першому десятилітті незалежності // Про український правопис і проблеми мови (Збірник доповідей мовної секції 16-ї Річної Конференції української проблематики в Іллінойському університеті). – Нью-Йорк-Львів, 1997. – С. 23-24.

7. Феллер М. Досвід відродження державної мови Ізраїлю – іврит // Державність української мови і мовний досвід світу. – С. 113-114.

8. Губенко Д. Сучасна мовна політика Балтійських держав // Державність української мови і мовний досвід світу. – С. 31.

9. Там само. – С. 31-32.

У 1998 році в Латвії було прийнято новий, значно суворіший Закон про мову. Він проголосив латиську мову єдиною мовою викладання в державних школах. Поправка до Закону про працю дозволяє звільняти працівників за недостатній рівень володіння латиською мовою. Латиська Національна рада з питань радіо та телебачення має право закривати приватні телекомпанії, що транслюють свої програми переважно російською мовою. Наприкінці 1998 року у зв'язку з цим було закрито приватну телекомпанію «Рига».¹⁰

У протилежному напрямку йде мовний розвиток постсовєтської Білорусі, на прикладі якої можна побачити реальні наслідки законодавчого затвердження двомовності в ситуації нерівноправного становища двох мов. Якщо до 1994 року ще робилися спроби розширити сферу використання білоруської мови, зокрема, відсоток початкових білоруськомовних клас зріс приблизно до 60%, то з приходом до влади В. Лукашенка було відновлено масштабну русифікацію. Прийнята в 1998 році Національними зборами Республіки Білорусь нова редакція Закону про мови проголосила державний статус двох мов – білоруської та російської. Після цього білоруська мова була майже повсюдно витіснена зі структур державної влади, а слідом за тим і з освітньої, культурної та інших сфер.¹¹

Як зазначено в порівняльному дослідженні мовної політики Латвії, Білорусі й України, «якщо Латвія, висловлюючись образно, каже російській мові „ні“, Білорусь – „так“, то Україна каже „не знаю“».¹² Ці слова точно окреслюють ставлення української влади до розв'язання мовних проблем. У позиції Президента, багатьох урядовців і членів парламенту виразно проглядає прагнення будь-що зберегти неутралітет у мовно-культурному протистоянні, що дедалі більше стихійно загострюється. Складається враження, що наша правляча верхівка хоче водночас і розширити сферу використання української мови, і зберегти сучасний рівень поширення російської мови.

Під час президентських виборів 1999 року тільки один з кандидатів, а саме Юрій Костенко, відстоював у своїй програмі права державної мови на утвердження в усіх сферах суспільного життя. З-поміж інших 14 кандидатів 7 взагалі обминули мовне питання, і стільки ж обстоювали двомовний розвиток України.¹³

10. Там само. – С. 32-33.

11. Скопенко О. Мовна ситуація в Білорусі і проблеми норм білоруської літературної мови // Державність української мови і мовний досвід світу. – С. 63.

12. Плахута С. Цілі мовної політики держави: українські проблеми на тлі досвіду Латвії та Білорусі // Державність української мови... – С. 46.

13. Матіяш Б. Проблеми функціонування та розвитку державної мови в Україні: 90-ті роки ХХ століття // Державність української мови і мовний досвід світу. – С. 273.

Підтримує фактичну двомовність і обраний на виборах Президент. Так, на прес-конференції 30 серпня 1999 року в м. Сімферополі Л. Кучма заявив: «По-перше, те, що в країні повинна бути державною українська мова, не викликає ніяких сумнівів. Як і те, що російська не повинна вважатись у нас іноземною... Але, з іншого боку, різкої українізації в Україні не повинно бути. Цей процес поступовий: люди згодом самі зрозуміють, що знання української мови їм необхідне».¹⁴

На жаль, подібна настанова у вирішенні конфліктів двомовного суспільства містить внутрішню суперечність, що робить неможливим її практичне застосування в мовній політиці. Вживання двох мов у масовій комунікації завжди є надлишковим, кожне суспільство стихійно тяжіє до одномовності. Міжособистісне спілкування різними мовами, навіть у разі комунікації білінгвів, ускладнює або й цілком виключає порозуміння. Тому двомовність веде до витіснення зі сфер комунікації тієї мови, яка перебуває у слабшій позиції.

«Цілковита двомовність, – пише автор книги «Смерть ірландської мови» Р. Гіндлі, –

усуває будь-яку потребу в слабшій мові, яка належить після цього науковцям, духовництву чи якійсь іншій специфічній соціальній групі, але не всьому соціальному спектрові й ніколи не представляє більшості у відкритому товаристві звичайних рядових людей. На запитання «Навіщо вона?» майже неможливо відповісти, коли не залишається людей, спілкування з якими можливе тільки «старою» мовою. Функціональний утилітаризм бере гору над «романтичним ідеалізмом».¹⁵

Сформована російськомовна атмосфера Києва породжує ефект мовного диктату середовища. Адже згідно з законом соціалізації «жодна з осіб не може ізолюватися від реакції на неї навколишніх осіб, яка впливає на її поведінку та видозмінює останню на всіх стадіях життєвого циклу».¹⁶ Київське урбаністичне середовище створює психологічно комфортні умови для російськомовної частини населення й дискомфортні для тих, хто зберігає вірність рідній мові. Говорити українською в усіх ситуаціях міських контактів означає повсякчас долати опір мовного середовища. Можна сказати, що мовно-культурна атмосфера наших міст зробила російську мовою пристосування, а українську – мовою протистояння.

Підвладність українців диктатові російськомовного урбаністичного середовища, втрату на масовому рівні такої важливої для збереження рідної

14. Волокітін Д. З якого приводу може перехреститися Президент // Україна молода. – 1999. – № 161 (1 вересня).

15. Ажнюк Б. Уроки двомовності: Ірландія // Державність української мови і мовний досвід світу (Матеріали Міжнародної конференції). – Київ, 2000. – С. 16.

16. Гіденс Е. Соціологія. – Київ, 1999. – С. 667.

мови риси, як мовна стійкість, засвідчують результати проведеного серед студентів і старшокласників м. Києва опитування, спрямованого на виявлення специфіки мовної поведінки молоді в неформальних ситуаціях міського спілкування.¹⁷

Аналіза відповідей на запитання, якою мовою респондент відповідає, якщо до нього в транспорті, магазині, на вулиці звертаються українською, і якою мовою дає відповідь у тому разі, якщо звертаються російською, показав кардинальну відмінність у мовній поведінці українців і росіян.

83,2% опитаних українців у тому разі, якщо до них звертаються українською мовою, відповідають також українською.

Водночас якщо звертаються російською, абсолютна більшість української молоді (90,6%) переходить на російську мову спілкування.

Росіян же характеризує стабільна одномовність. Вони відповідають російською і тоді, коли до них звертаються по-російськи, і тоді, коли звертаються по-українськи (відповідно 98,2 і 95,3%).

Отже, маємо всі підстави кваліфікувати українсько-російську двомовність м. Києва як асиметричну, оскільки активне володіння обома мовами властиве переважно українцям, тоді як абсолютна більшість росіян надає перевагу вживанню однієї мови.

Варто нагадати в цьому зв'язку, що у двомовному соціумі співіснують і конкурують, звичайно ж, не мови, а люди, їх носії, а відтак протидія поширенню української мови сприяє збереженню досягнутого за доби колоніальної залежності домінування російськомовних груп населення.

За советських часів володіння російською мовою було неодмінною передумовою успішної кар'єри, що забезпечувало російськомовній частині населення вигідніше порівняно з носіями української мови соціальне становище.

Так, на кінець 80-х років, за даними Міністерства освіти УРСР, українці становили лише 52% від чисельності професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів республіки (тоді як українці складали 72% населення), у той час як росіяни – 40% (росіяни становили 21% населення). Очевидно, що русифікація вищої школи призвела до дискримінаційного щодо українців дисбалансу.¹⁸

17. Бурда Т. Мотивація мовної поведінки білінгвів // Урок української. – 1999. – Ч. 9-10. – С. 6-11.

18. Стріха М. Мовна політика й мовне законодавство України // Мова і політика. – Київ: Інститут відкритої політики, 2000. – С. 24-25.

Таблиця 1
Мова спілкування киян залежно від майнового стану
(у відсотках)

Мова спілкування	Відносять себе до класи				
	багатих	вище середньої	середньої	нижче середньої	найбідніших
Російська	0	0,9	39,0	41,6	18,4
Рівною мірою українська й російська	0,3	0,7	38,9	42,8	17,30
Українська	0	0	28,2	49,6	22,1
Інша	0	0	28,60	57,1	14,3
Разом	0,11	0,7	37,3	43,3	18,6

Рудименти майнової нерівноправності двох різномовних груп населення спостерігаються навіть сьогодні – через 10 років після виходу України зі складу СРСР.

Як показало опитування, в групі україномовних киян тих, хто належить до середньої класи, на 11% менше, ніж у групі російськомовних, і на 10% менше, ніж у групі двомовців. Відповідно зростає частка україномовних киян у категоріях нижчих майнових клас (табл. 1, 2).

Фактична нерівноправність становища україномовної та російськомовної частин соціуму вимагає від влади впровадження активних заходів, спрямованих на зміну мовної ситуації і захист свого мовно-культурного простору. Адже за російськомовною частиною населення стоїть велика мовно-культурна спільнота за межами України, і це дає їй значні переваги перед носіями української мови, котрим доводиться постійно долати стихійну протидію російськомовного середовища, доводячи своє природне право спілкуватися рідною мовою на своїй власній землі.

Таблиця 2
Мова спілкування киян залежно від грошових
можливостей респондентів (у відсотках)

Мова спілкування	Ми собі ні в чому не відмовляємо	Грошей вистачає, але зайвих немає	Грошей ледь вистачає до зарплати	Грошей не вистачає навіть на найнеобхідніше
Російська	0	25	37,1	37,9
Рівною мірою українська й російська	0,3	19,5	39,7	40,4

Українська	0	13	48,8	38,2
Інша	0	33,3	33,3	33,3
Разом	0,1	21,5	39,6	38,7

Потреба зміни ситуації на користь української мови вимагає передусім повноцінного, а не факультативного, як це спостерігаємо нині, впровадження її в адміністративно-ділову сферу суспільного життя.

Знання української мови та використання її в процесі виконання службових обов'язків має стати адміністративною нормою, а не залежати від приватного волевиявлення чиновника. На сьогодні факультативність уживання української мови серед державних службовців спричинена і відсутністю санкцій до порушників Закону про мови, і нечіткістю відповідного положення в законі, який у частині 2-й 6-ї статті говорить, що «незнання громадянином української або російської мови не є підставою відмови йому в прийнятті на роботу. Після прийняття на роботу службо-

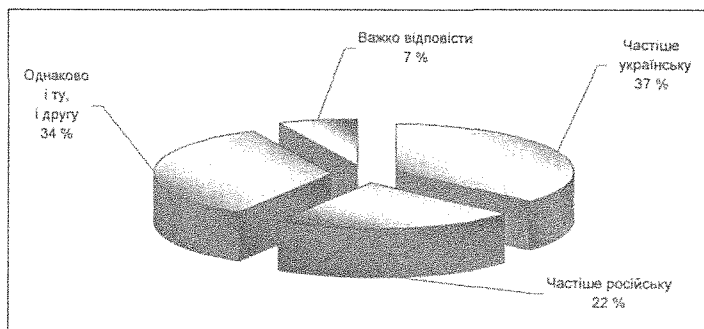

Рис. 1. Поширення української та російської мов у державних установах Києва, на думку респондентів

ва особа повинна оволодіти мовою роботи органу чи організації в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків». Проте конкретних термінів для цього не встановлено.

Функціональну неповноту уживання державної мови в офіційних ситуаціях спілкування підтверджують і результати нашого опитування. Розподіл відповідей на запитання «Яку мову ви чуєте частіше у державних установах?» демонструє рис. 1.

Водночас більше половини киян вважає володіння українською мовою обов'язковим для службовців у державних установах. На запитання, чи повинні державні службовці складати іспит на знання української мови, 56% респондентів відповіли ствердно, 31% заперечно і 12% не визначилися з відповіддю.

Отже, для того, щоб «люди самі зрозуміли», що українська мова їм потрібна, це передусім мають зрозуміти представники влади. □

Андрій Попок

Україномовна преса в Російській Федерації: реалії та перспективи

19-20 квітня 2002 року в приміщенні Культурного центру України в Москві (вул. Арбат, 9) відбувся III Конгрес українців Росії. Фактично це було зібрання двох структур: загальноросійської громадської організації «Об'єднання українців Росії» (ОУР; об'єднує 47 організацій) та федеральної національно-культурної автономії (НКА) «Українці Росії» (об'єднує 14 організацій – місцеві національно-культурні автономії). У роботі Конгресу взяли участь 34 делегати з 55 обраних. Крім того, в залі були присутні представники земляцтв вихідців з України в Москві, керівники найбільших організацій різних національних меншин у Москві, представники українських товариств, що не входять до складу ОУР та НКА (разом – близько 300 осіб).

З офіційних гостей у роботі Конгресу взяли участь: з української сторони – віце-прем'єр міністр України В. Семиноженко, Голова Державного комітету України у справах національностей та міграції Г. Середя, Надзвичайний і повноважний Посол України в Російській Федерації М. Білоблочкий, Голова Товариства «Україна-Світ», народний депутат України І. Драч, головний радник Міністерства закордонних справ України С. Лазебник, начальник Управління у справах української діаспори та міжнародних зв'язків Державного комітету України у справах національностей та міграції А. Попок, начальник відділу Міністерства культури і мистецтв України В. Тимченко, Голова Української Всесвітньої Координаційної Ради М. Горинь; з російської сторони – заступник Голови Уряду РФ В. Матвієнко, Міністр у справах національностей В. Зорін, Голова Громадської Ради україно-російського співробітництва, заступник Голови Комітету Державної Думи РФ у справах СНГ В. Ігрунов, начальник відділу Міністерства культури В. Смирнов. Крім того, були присутні Президент Світового Конгресу Українців А. Лозинський, заступник Голови Головної Управи Об'єднання українців у Польщі Г. Колодій, Архієпископ Дніпропетровський, Криворізький та Богородський УПЦ КП Адріян (Старина), представники державних установ та громадських організацій України і Росії.

Конгрес привітали Президент України Л. Кучма та Президент РФ В. Путін.

Аналізуючи сучасне становище українців у Росії, Голова ОУР та НКА О. Руденко-Десняк відзначив, що багато їхніх проблем не вирішуються роками. Так і не з'явилися федеральні програми україномовних радіо та те-

лебачення, погано просувається справа з українською освітою. Фактично немає українських засобів масової інформації. Тому передчасно говорити про великі зрушення у справі відродження та розвитку української культури в Росії. Дуже прикро те, що реальні проблеми українців у Росії, як правило, замовчуються російськими ЗМІ або подаються в абсолютно неадекватному вигляді. Національне питання в Росії все ще не потрапило до числа пріоритетів внутрішньої політики, що негативно позначається не тільки на діяльності українських осередків, але й на самому громадському діалозі, розбудові в країні цивілізованого організованого суспільства.

Що ж насправді стоїть за словами доповідача про інформаційний голод багатомільйонної української громади в Росії?

Протягом 1991-2001 рр. у Російській Федерації побачили світ такі україномовні видання:

«*Український кур'єр*» – незалежна газета. Засновник: Московське товариство української культури «Славутич». Газета виходила протягом 1991-1995 рр. Вказати точну кількість чисел газети складно, зокрема й через порушення нумерації в 1993 та 1995 рр. Однак у бібліотеці української літератури в Москві зберігається 30 чисел видання. Крім того, в 1991-1992 рр. видавався й російськомовний варіант цієї газети. Однак збереглися лише 10 його номерів;

«*Український вибір*» – незалежна газета українців Росії. Засновник: ТОВ «КИМОС». Газета заснована в 1993 році, з перервами виходила до 1999 року. Усього світ побачили щонайменше 32 числа газети;

«*Тинди-Ринди. Українська Москва: події, інформація, стьоб*». Видавець – «Брати» спільно з дуже компетентними органами. Протягом 1992-1993 рр. вийшло щонайменше 16 чисел видання;

«*Газета Невідомого: залежний український часопис Дмитра Невідомого*». Перші три числа газети (1993 р.) вийшли під назвою «Невідома газета». Часопис друкувався на принтері й до кожного його числа було прикріплено купору в 1 руб. Збереглися 4 числа видання, які побачили світ протягом березня-серпня 1993 року;

«*Українська мозаїка: еженедельная (частная) газета о жизни украинцев в Москве*». Головний редактор – О. Строкань. Газета виходила українською та російською мовами протягом травня 1998 – грудня 2000 року. Вийшло 84 числа;

«*Український клуб=Ukrainian Club=Украинский клуб*» – анонсована як спеціальний випуск газет «Альтернатива», «Український кур'єр», «Український вибір» та журналу «Українська культура». 1994 року вийшло лише одне число;

«*Криниця*» – щомісячний часопис українців Башкортостану. Видавався Республіканським національно-культурним центром українців Башкортостану «Кобзар» (Уфа). Від часу заснування (1993 р.) до лютого 1995 року виходив як спеціальний випуск газети «Волга-Урал». Нині в бібліо-

теці української літератури в Москві зберігається 22 числа видання, датованих січнем 1993 – вереснем 1995 року;

«Рідне слово=Родное слово=Native word=Das verwandt Wort=Mon parole». Видання громади «Троянда» українців Челябінської області (Челябінськ). Світ побачило 6 номерів газети, датованих груднем 1994 року, серпнем-груднем 1995 року та березнем 1996 року;

«Українець на Зеленому Клині». Зареєстрована заходами Товариства української культури Приморського краю (Владивосток) 1 грудня 1992 року. Перше число цієї двомовної газети вийшло в січні 1993 року. Наклад газети – 5000 екземплярів. Газета плянувалась як місячник, та через деякі об'єктивні труднощі (у тому числі й фінансові) друге число вийшло тільки в серпні 1993 року. Усі наступні числа виходили регулярно (усього побачили світ 5 чисел). Останнє число газети датоване листопадом 1993 року;

«Українське слово» – видання Українського культурного товариства (Мурманськ). Газета заснована 1990 року, виходила до кінця 1992 року. Світ побачили 9 чисел видання;

«Українська родина» – газета культурно-просвітнього товариства «Українська родина» (Сургут). Виходила неперіодично. Нині в бібліотеці української літератури в Москві зберігається 7 чисел видання (1995 р., квітень, жовтень; 1996 р., травень; 1997 р., липень; 1999 р., січень; спецвипуски за серпень 1996 та вересень 1997 рр.);

«Козацьке слово» (Краснодар) – газета кубанських козаків. Засновник і видавець О. Голуб. На першій сторінці як місце видання вказано м. Нова Січ. Протягом 1993 року вийшло 4 числа газети;

«Думка» – видання Ставрополь-на-Волзі українського земляцтва «Дніпро» (Тольяті). Газета створена не раніше кінця 1998 року. Вийшло щонайменше 5 чисел (5 число датоване березнем 1999 р.);

«Забута країна» (Санкт-Петербург), дайджест. Заснований 1997 року (перше число датоване березнем-квітнем), засновник – О. Стацак. Наклад – 990 примірників. Вийшло 4 числа;

«Східна Слобожанщина» (Вороніж), пресовий бюлетень. Вийшло два числа – за перше півріччя 1994 року та за 1995 рік;

«Український вісник» – незалежний часопис українців Республіки Комі. Засновник і головний редактор М. Коцупей. Місце видання – Інта, в 1991-1993 рр. – Ухта;

«Українські новини» – газета «для украинцев и россиян, всех друзей Украины». Засновник і головний редактор В. Великодній. Вийшло одне число, датоване січнем 1998 року;

«Українці на Півночі». Співзасновники видання: адміністрація м. Ноябрська, Нижневартівське культурно-просвітнє товариство «Українське земляцтво», редакція газети «Українці на Півночі». Протягом серпня-листопада 1993 року вийшло 5 чисел газети (включно з сигнальним);

«*Червона калина*» – часопис товариства «Єдина родина» українців Тюменської області (Тюмень). У бібліотеці української літератури в Москві зберігається 1 число газети, датоване 30 серпня 1996 року.

Журнал української фантастики «Брати», «Інформаційний бюлетень Об'єднання українців Москви» (Москва), «Сибирский украинец» (у липні 1993 р. вийшло єдине число) та інші – всього понад 20 видань. Усі часописи можна розділити на 3 категорії: видання українських національно-культурних товариств, незалежні видання та приватні видання. Однак, незалежно від форми власності, всі вони без винятку двомовні (українська та російська мови). Найстабільнішими були «Український вибір» (Москва) та «Криниця» (Уфа), інші, за відсутності будь-якої державної підтримки, після виходу кількох чисел припинили своє існування. Проте це не заважає представникам громадських організацій Росії (зокрібна К. Затулінові) та державних установ (зокрема, інтерв'ю Генерального Консула РФ у Львові Миколи М'ясоєдова газеті «Високий замок») говорити про забезпечення інформаційних потреб українців у РФ, «... безперешкодне поширення своїх газет». І далі, як правило, йде перелік видань, які виходили в різні часи і які давно вже не існують...

І все ж знаходяться нові й нові ентузіясти, котрі беруться за цю нелегку, але благородну справу. Так, на початку 2000 року була заснована газета «Голос України в Західному Сибіру». В середині березня 2001 року в Києві відбулася презентація пілотного номеру нового двомовного журналу «Український огляд», який виходить у Москві під редакцією О. Руденка-Десняка. Журнал містить три інформаційні ब्लюки – життя України, життя східної і західної діаспори.

Отже, нині в Росії видаються:

- газета «*Голос України в Західному Сибіру*» (Тюмень, заснована в 2000 р.);

- газета «*Батьківщина. Україна, моя Україна*» (засновник НКА українців Камчатки. Виходить з листопада 2000 року, нині видано 14 чисел. Наклад – 1000 прим.);

- «*Вісник Товариства української культури Кубані*» (Краснодар, заснований 1998 р., наклад – 300 прим. Вийшло 28 чисел);

- «*Промінь*» (Самара, видання Українського національно-культурного центру «Промінь». Засновано 1998 р., наклад – 999 прим. Вийшло 23 числа, частина з яких здвоєні);

- журнал «*Український огляд*» (Москва, наклад – 2000 прим., вийшло 4 числа).

Усі ці видання (саме видання, адже більшість з них навіть із великою натяжкою навряд чи можна назвати газетами), як і попередні, є двомовними й виходять з великими труднощами, не маючи підтримки з боку органів влади. Лише «Голос України в Західному Сибіру» певною мірою підтримується з регіонального бюджету.

Останнім часом досить популярним джерелом інформації (насамперед для молоді) є мережа Інтернет. То може тут достатньо відомостей про життя українців у Росії, їхні досягнення, труднощі та проблеми? Кількагодинні пошуки автора за ключовими словами «українці в Росії» виявили лише кілька сайтів, що хоч якоюсь мірою подають таку інформацію. Серед них: особиста сторінка Спасітелевої Світлани – довідкова інформація, адреси українських громад; «Газети, які видані українськими організаціями Росії або за їхньої участі» (<http://webcenter.ru/~libukr/diaspzeit.htm>), на сайті української бібліотеки в Москві – список українських видань у Росії, що зберігаються в українській бібліотеці Москви; сайт «Кобза» (www.kobza.com.ua) – правозахисні проблеми, відкриті листи, звернення, інформація про громадське життя українців Росії; особиста сторінка Попка Андрія (<http://aropok.narod.ru>) – статті про українців у Росії та на Зеленому Клині, порівняльна характеристика становища українців у Росії та росіян в Україні, посилання на цікаві сайти. Ось і все. Як бачимо, не густо...

Отже, можна констатувати: у російському інформаційному просторі сьогодні існує справжня українська пустеля, – право українців Росії на отримання інформації рідною мовою не забезпечується. Український сегмент всесвітньої мережі Інтернет у цілому є не розвиненим. Українські національно-культурні товариства та автономії, у тому числі Росії, своїх Інтернет-сторінок не мають. В умовах відсутності підтримки з боку федеральної та місцевих влад, чіткої програми із задоволення культурно-освітніх та інформаційних потреб українців у Росії перспективи україномовної преси та Інтернет-видань є не досить виразними.

Література:

1. Архів автора.
2. Кононенко Ю., Белошицкая Е., Слюсарчук В. И лишь неизменна книга. К 80-летию создания Библиотеки украинской литературы в Москве. – Москва, 2002. – 64 с.
3. Малицький О. Українські й тематично українські періодичні й серійні видання в Росії і в її дотеперішніх колоніях, у цьому й у ще досі нею окупованих частинах України (пробна версія). – Калгарі, Альберта, Канада, 2002 р.
4. Українські засоби масової інформації. Спеціальний випуск інформаційно-практичного бюлетеня «Редактор-2001». – Київ, 2001. □

Володимир Щербатюк

Тактика большевиків щодо захоплення влади в українському селі (на прикладі окремих регіонів південної Київщини)

Хто кликав вас у відроджену Україну?
Чого прийшли ви ордами до нас?
(М. Коваленко,
поет зі Звенигородщини)

Партія большевиків, зазнавши наприкінці літа 1919 року другу поразку в Україні, переглянула свою політику стосовно неї. Було визнано, що реквізиція збіжжя та колективізація викликали ворожість українського селянства до большевиків, і крім того, усвідомлено недооцінку націоналізму, який має глибоке народне коріння. 21 грудня 1919 року сформувався третій советський уряд. Тепер він мав діяти досить обережно: припинялася колективізація; зерно відбиралось і надалі, однак українського селянина намагалися переконати в тому, що воно призначається не для Росії, а для української советської армії; комуністи проголосили своєю метою захист Української Незалежної Соціалістичної Советської Республіки; опорою на селі було обрано незаможного селянина, якому пообіцяли зберегти за ним його землі.

Наприкінці грудня 1919 року Київський губернський революційний комітет большевиків на своєму засіданні затвердив склад Звенигородського повітового ревкому. Головою призначили большевика Гната Ковалю, членом комітету – большевика Белаковського й одне місце залишилося для представника партії боротьбістів, оскільки ця організація мала тісні зв'язки з українським селянством.¹

Після того, як на початку 1918 року загони Вільного Козацтва перешкодили спробі большевиків захопити владу у Звенигородському повіті, сприятливі умови для утвердження советської влади в цьому регіоні створилися навесні 1920 року: завдяки армії С. Будьонного, 58-й дивізії Г. Котовського та брехливій політиці большевицьких лідерів. Незважаючи на антибольшевицькі настрої переважної кількості населення краю, КП(б)У

1. Заседание Губревкома // Известия. – 1920. – № 11 (1 січня).

навесні 1920 року провела повітовий з'їзд советів,² після якого большевицькі групи почали масово організовувати волосні та сільські ревкоми. Так, 8 червня 1920 року був організований большевицький ревком у волосному містечку Боярка. До липня 1920 року такі органи діяли вже в багатьох селах повіту.³

В утвердженні советської влади на Лисянщині та в сусідніх частинах Звенигородського повіту брала участь 133 бригада 398 полку 45 дивізії Червоної армії, яка в 1920-1921 рр. розташовувалась у містечку Лисянка.⁴ Разом з тим на сільських сходах представники від большевиків змушували селян підтримати советську владу та Червону армію. Так, наприклад, 27 червня 1920 року на сільських зборах у с. Журжинці частина місцевих селян під тиском представників від большевицьких владних структур Звенигородського повіту Берінко та Середи висловила підтримку Червоній армії та советській владі. У середині 1920 року у Звенигородському повіті большевики встановлювали советську владу з великими труднощами. На Лисянщині найбільш волелюбними були Боярська та Виноградська волості. За словами большевиків, у Боярській волості тривалий час життя йшло «без всякої власті», а Виноградську волость вони охрестили «беспокойной».⁵ На нашу думку, у Боярській волості ситуацію в цей період цілком контролювали загони Вільного Козацтва під командуванням отамана Квітковського, який нищив тут будь-які прояви большевизму, а у Виноградській волості велася вперта боротьба з поширенням советської влади. Проте на черговому так званому селянсько-робітничому з'їзді Звенигородського повіту, організованому місцевими большевиками 13-15 червня 1920 року, були представники й від цих волостей. У цілому на Лисянщині чітка й організована робота советських органів влади розпочалася лише в 1922 році, про що зазначала 7 серпня того ж року повітова газета «Сільська біднота»: «... робота цього району зсунута з мертвої точки... Майже весь Советський апарат на місцях втягнений у роботу...».⁶

Оскільки чисельність большевиків в Україні була незначною, то з метою заручення підтримкою селянства в здійсненні своїх плянів комуністи в середині 1920 року почали організовувати комітети незаможних селян (комнезами). Виконуючи завдання партії, останні фактично контролювали діяльність місцевих советів і протистояли антибольшевицьким настроям на селі. Зокрема, на робітничо-селянському з'їзді Звенигородського

2. Терещенко М., Смоляренко М. Історія с. Моринці. – Машинопис. – С. 52.

3. Становище на Звенигородщині // Вісті Київського губерніяльного революційного комітету. – 1920. – № 162 (30 липня).

4. ЧОДА, ф. Р-3234, оп. 1, спр. 2, арк. 17.

5. З матеріалів повітового робітничо-селянського з'їзду // Вісті. – 1920. – № 35 (17 червня).

6. Продработники равняйтесь по Лысянке // Сельская беднота. – 1922. – № 8 (7 августа).

повіту з цього питання зробив доповідь большевик Богачевський. З'їзд визнав створення вищеназваних спілок необхідністю того часу і прийняв рішення: 1) негайно розпочати організацію комнезамів; 2) доручити ревкомові негайно розіслати [по території повіту – В. Щ.] інструкторів для їх організації.⁷ Разом з тим на зазначеному з'їзді повітовий військовий комісар Адашкевич, звітуючи про військові справи й доповідаючи про так званий бандитизм, зауважив, що в організації діяльності червоної міліції виникли труднощі, оскільки не стало добровольців, і запропонував попросити в центральній владі дозвіл спішно провести (за один рік) мобілізацію тих, хто пройшов службу у війську й готовий до тилової служби та участі в бойових діях. Частину мобілізованих пропонувалося залишити в охоронному батальйоні міліції, а іншу – відправити в Червону армію.⁸ Згідно розглянутих на з'їзді питань, були прийняті рішення, що спрямовувались винятково на реалізацію плянів партії большевиків і поширення їх ідеології серед селянства повіту.⁹ Варто зазначити, що з метою зміцнення своєї влади прийняті рішення большевики завжди намагалися реалізувати блискавично. Так, уже 3 серпня 1920 року Звенигородський повітовий військовий комісар Капуловський видав наказ № 178 «Про призов на дійсну військову службу громадян, які народилися з 1896 по 1900 рр.». У наказі зазначалося: «Від призову ніхто не звільняється, крім осіб, які мають зовнішні ознаки непридатності до військової служби...».¹⁰ Тобто силовими методами служити поширенню большевизму в Україні призивалось усе молоде населення чоловічої статі віком від 20 до 24 років. А щоб мати цілковитий контроль над призивниками, большевики видали накази за підписом Звенигородського військового комісара про реєстрацію всього населення чоловічої статі Звенигородки та повіту віком від 18 до 40 років. Особи, які намагались ухилитися від реєстрації, каралися за законом воєнного часу.¹¹ У такий спосіб оголошувалась і трудова мобілізація населення на різні роботи. Для її організації запроваджувався облік усіх, хто міг працювати на будівництві та ремонтних роботах.¹² Із наказу № 5 комітету з проведення трудової повинності в §1 зазначалось: «Під облік підпадають усі громадяни

7. З матеріалів повітового робітничо-селянського з'їзду // Вісті. – 1920. – № 37 (22 червня).

8. Там само.

9. Див.: З матеріалів повітового робітничо-селянського з'їзду // Вісті. – 1920. – № 35-37 (17, 20, 22 червня).

10. Приказ № 178 Звенигородского уездного Комиссара 3 августа 1920 г. «О призыве на действительную военную службу граждан, родившихся с 1896 по 1900 гг. включительно» // Вісті. – 1920. – № 60 (9 серпня).

11. Див.: Объявление № 5 Звенигородского уездного Комиссара 17 июня 1920 г. // Вісті. – 1920. – № 37 (22 червня); Приказ № 201 Звенигородского уездного Комиссара от 31 августа 1920 г. // Вісті. – 1929. – № 72 (24 серпня).

12. Приказ № 206 Звенигородского уездного военного Комиссара // Вісті. – 1920. – № 84 (16 вересня).

обох статей, що проживають у Звенигородці та її передмісті постійно або тимчасово: чоловіки віком від 18 до 50 років, а жінки – від 16 до 40 років».¹³ З метою заготівлі дров на зиму для державних закладів восени також оголошувалась тимчасова трудова повинність чоловіків у віці від 18 до 40 років.¹⁴ Проводилась мобілізація населення й за спеціальностями, які необхідні були на той момент советській владі. Так, у наказі Звенигородського повітового ревкому № 69 від 14 вересня 1920 року зазначалось: «На підставі декрету Совету Народних Комісарів України оголошується мобілізація всіх осіб чоловічої статі до 55-річного віку, що служили будь-коли в державній конторі».¹⁵ Таким чином, советська влада для реалізації своїх плянів намагалася всіляко використовувати місцеве населення й здійснювати цілковитий контроль над ним. Запроваджувався навіть облік коней, волів, повозок, упряжу тощо. Це все в разі оголошення воєнного стану могло відбиратись для задоволення потреб армії. А якщо селяни щось намагались приховати від обліку, то згідно наказу того ж повітового військового комісара на них накладався штраф у розмірі до 5000 крб., а все приховане майно конфісковувалось.¹⁶

З метою розвитку діяльності комнезамів у потрібному большевикам напрямі, совет народних комісарів (СНК) УСР за підписом голови Х. Раківського 20 серпня 1920 року видав постанову «Про фінансування комнезаможників», згідно якої членам президій сільських і волосних комнезаможників призначалась заробітна плата в розмірі окладів членів сільських і волосних виконкомів. Необхідні для роботи комітетів витрати здійснювались за кошторисом комісаріату внутрішніх справ.¹⁷ Комітети незаможних селян створювались швидкими темпами. Тільки за липень 1920 року на Лисянщині вони були організовані в таких селах, як Виноград, Дашуківка, Побережжя, Почапінці, Лисянка, Бужанка, Верещаки.¹⁸ Большевики створювали підґрунтя для своєї діяльності в українському селі.

Проте численні факти прояву невдоволення селян діями большевиків, підтримка козацьких партизанських загонів, періодичне повалення советської влади то в одному, то в іншому населеному пункті є свідченням того, що большевики в селах Київщини часто-густо не мали реальної влади. Зокрема, 5 жовтня 1920 року під тиском загонів отамана Яблочко совети залишили станцію Звенигородка, а козаки отамана Гризла в цей

13. Див.: Вісті. – 1920. – № 86 (13 вересня).

14. Из приказа № 8 Звенигородского укомтруда // Вісті. – 1920. – № 100 (4 жовтня).

15. Див.: Вісті. – 1920. – № 90 (19 вересня).

16. Из приказа № 208 Звенигородского уездного военного Комиссара от 28 августа 1920 г. // Вісті. – 1920. – № 77 (30 серпня).

17. Постанова про КНС Ради Народних Комісарів УСР 20 серпня 1920 р. «Про фінансування комнезаможників» // Вісті. – 1920. – № 96 (28 вересня).

18. Де засновані комнезами по Звенигородському повіті з 1 по 30 липня // Вісті. – 1920. – № 58 (6 серпня).

же день вибили большевиків із містечка Катеринопіль. Большевикам знадобилася значна підмога, щоб повернути втрачені території.¹⁹ У кінці того ж року загони Нестора Махна завдали поразки большевицьким загонам поблизу с. Комарівка, що межує з територією Лисянщини.²⁰ До 1923 року комнезами нічим себе не проявили у Виноградській волості Звенигородського повіту, де невеличка большевицька партійна організація діяла лише у волосному містечку.²¹ Зміцненню большевицької влади значною мірою перешкоджала діяльність загонів Вільного Козацтва, зокрема їх помста активістам КП(б)У. Так, 19 березня 1920 року козаки отамана Квітковського в с. Кучківка ліквідували члена Губрадінспекції Шинкаренка та завідувача волосним земельним відділом Ромашка. Того ж дня в с. Шубині Стави Виноградської волости убили голову та секретаря сільського ревкому.²² 27 березня 1921 року загін отамана Квітковського в с. Семенівка Виноградської волости знищив справи місцевого ревкому.²³ У с. Хиженці Лисянської волости в листопаді 1921 року антибольшевицькою групою був ліквідований голова сільського комнезаму М. Карпенко й важко поранений секретар комітету К. Маленко.²⁴ Присутність загонів Вільного Козацтва в повіті та їх активна боротьба з большевиками надихали місцевому населенню впевненість у цій боротьбі. Це визнавала й сама советська влада. Зокрема, в доповідній записці про становище в Кирилівській волості від 16 квітня 1921 року зазначалося: «... від м. Олышани в 12-15 верстах роз'їжджають банди Голого разом із Цветковим кількістю 200 осіб. Числа 10-11 [квітня – В. Щ.] підірвали міст у районі Таганчи й убитий один военком... Настрій селян Кирилівської волости [по відношенню до советської влади – В. Щ.] неважний, ставлення зовсім погане й за відомостями наявна велика кількість зброї».²⁵ Тому з метою ліквідації загрози існуванню советської влади большевики оголосили антибольшевицькі настрої селянства бандитськими й розпочали жорстоку боротьбу за знищення своїх ворогів. Так, у відповідь на вбивство голови комнезаму с. Хижинці большевики 25 листопада 1921 року з місцевих селян прилюдно розстріляли колишніх волосного старшину А. Лавриненка, урядника А. Кузьменка та гетьманця О. Лавриненка. У щотижневому органі Звенигородського повітового виконкому й повітового парткому КП(б)У «Селянська біднота» повідомлялося: «... Пильне око влади робітників і селян завжди стежить за кожним селом. За кожне життя незаможного селянина Соввлада жорстоко помститься». Зокре-

19. Борьба с бандитизмом // Вісті. – 1920. – № 102 (7 жовтня).

20. Хто про це повинен подбати // Єднання. – 1923. – № 4 (20 листопада).

21. Життя села. Виноград // Незаможник. – 1923. – № 9 (14 грудня).

22. ЧОДА, ф. Р-3234, оп. 1, спр. 2, арк. 69.

23. Там само, арк. 226.

24. ЧОДА, ф. Р-189, оп. 1, спр. 50, арк. 73.

25. ЧОДА, ф. Р-3234, оп. 1, спр. 2, арк. 28 (зв.).

ма, за вбивство в с. Єрки голови сільської ради Шкуренка советською владою були розстріляні заможні селяни Й. Пехота, П. Мартиненко, Х. Дрощений, І. Курінний, К. Шкуренко, С. Поліщук.²⁶ Такі дії большевиків спрямовувались на залякування селянства, упокорення. Червоний терор починав набирати дедалі більшого розмаху. Щоб якось виправдати свої дії, влада большевиків на сторінках газет остерігала: «... грізний меч упаде на бандитів, і в першу чергу, на надхненників, пособників бандитських ватаг – кулаків...».²⁷ Починалося знищення заможного селянства як класу, котра могла протистояти большевизмові та його заповітній меті на селі – колективізації. Разом з тим советська влада на всій контрольованій нею території України кинула значні військові формування на боротьбу з селянсько-козацькими партизанськими загонами, розгорнула мережу агентів для виявлення й знищення їх керівників. Так, 13 квітня 1921 року кінною розвідкою однієї з бригад Червоної армії були захоплені в полон, а потім убиті керівники повстансько-партизанського загону «Маруся», який діяв у Кролевецькому, Глухівському і Шостенському повітах Чернігівської губернії.²⁸ Влітку з'єднання Червоної армії знищили загопи отамана Махна в Полтавській губернії.²⁹ У кінці серпня – на початку вересня 1921 року поблизу с. Нерабуки Уманського повіту був знищений козацький загін під командуванням отамана Кравченка, лише 8 осіб потрапили в полон.³⁰ Наприкінці літа 1922 року Одеське ГПУ заарештувало на румунському кордоні командуючого південною групою військ УНР полковника Гуляй-Гуленка.³¹

Зважаючи на значну активність антибольшевицького руху у Звенигородському повіті, повітовий начальник тилу та військовий комісар Капуловський 20 серпня 1920 року видав наказ № 4, згідно якого в м. Звенигородка й у всьому повіті оголошувався воєнний стан. Перебування на вулицях міста дозволялось до 23 години. Люди, виявлені на вулицях пізніше встановленого часу, затримувались і відсилались до в'язниць для з'ясування особи. Згідно цього наказу, суворо заборонялась будь-яка агітація проти советської влади, а особи, котрі в тому підозрювались, карались аж до розстрілу на місці. Люди, що слухали агітаторів, негайно відправлялися до в'язниць для передачі їх під суд революційного військового трибуналу. Вистави та інші культурно-масові заходи після 23 години на період дії наказу заборонялись. У документі зазначалося, що за вбивство чи напад на членів ревкомів, комнезамів, червоноармійців і членів їх сі-

26. Новая жертва бандитов // Сельская беднота. – 1922. – № 4 (1 июля).

27. Див.: Там само.

28. Ликвидация бандитизма // Вісті Канівського повітового ревкому та повітового комітету КП(б)У – 1921. – № 1 (17 квітня).

29. Див.: Серп и молот. – 1921. – № 10 (24 июля).

30. Уничтожение банды Кравченко // На страже труда. – 1921. – № 1(43). – 20 апреля.

31. Арест Гуляй-Гуленко // Сельская беднота. – 1922. – № 10 (21 августа).

мей винуватці каратимуться аж до розстрілу на місці, а якщо злочинців не буде виявлено, то за них відповідатимуть заможні селяни того села, де сталося вбивство. І на закінчення говорилося про те, що населенню повіту час уже навести порядок, для чого необхідно знищити так званий бандитизм, а селянам – гнати від себе його представників.³²

Проте українські селянсько-козацькі загони не складали зброї. Згодом більшовики дійшли висновку, що перемогти селян за допомогою каральних заходів та посилення економічної кризи надзвичайно важко. Головне питання революції на той момент Ленін вбачав у боротьбі з дрібними виробниками та землевласниками.³³ На партійній конференції в травні 1921 року він заявив, що цю клясу не можна вигнати так, як вигнали й знищили поміщиків і капіталістів. Потрібно довго, з великими труднощами і втратами її перевиховувати.³⁴ Це вимагало інших методів, і вони реалізувались у новій економічній політиці. Становище селянства було двояким: з одного боку, воно є нібито союзником пролетаріату, а з іншого – об'єктом боротьби, спрямованої на те, щоб отримати над ним перемогу. Ленін писав: «У будь-якому разі, проведений нами експеримент є корисним для майбутніх пролетарських революцій».³⁵ Продрозверстку, тобто необмежений грабунок, замінили продподатком, селянин отримав дозвіл на торгівлю. Український господар, котрий занудьгував за мирною працею і якому дозволили працювати «на себе» – капітулював, надавши перевагу не боротьбі за свою незалежність, а можливості ситно жити в рабстві. Відповідно змінилися ставлення селян і до тих, хто «заважав» господарювати, наражав їх на небезпеку.³⁶ Сучасний дослідник визвольних змагань українського народу 1917-1921 рр. Роман Коваль у своїй книзі «Отамани гайдамацького краю» наводить слова одного з отаманів Звенигородщини – Івана Лютого-Лютенка (Гонта):

Гірше нам стало після того, як Ленін проголосив нову економічну політику... Селяни почали розживатися, багатіти, як то кажуть, на очах. Не багатіли тільки ті, які не хотіли працювати... Ставлення селянства до повстанців швидко і виразно змінювалося на гірше. При зустрічі у селі з дядьками вже не помічалося колишньої приязні та щирости [...] сміливіші з-поміж них відверто говорили: «Покиньте, хлопці, своє діло, з нього нічого не вийде... Ідіть додому – оріть, сійте, збирайте і будете жити, як люди. А жити вже можна, хто не лінується...».

Терпко і прикро було слухати такі й подібні поради селян, за волю й долю яких ми, повстанці, жертвували себе самих – билися, вмирали, каліками ставали на все життя. Та ж ми впродовж років терпеливо переживали неймовірні

32. Приказ № 4 Звенигородского уездного начальника тыла 20 августа 1920 г. // Вісті. – 1920. – № 73 (25 серпня).

33. Ленин В. Полное собрание сочинений. – Т. 44. – С. 41, 47.

34. Там само. – Т. 43. – С. 319.

35. Там само. – Т. 45. – С. 45, 73.

36. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – Київ, 1998. – С. 134.

небезпеки та природні незгоди – бурі, дощі, осінні сльоти, сніговії й морози зимою без ніякого захисту на лоні природи...

Ситуація для нас різко гіршала. Колись селянство сприяло повстанцям у всьому, співдіяло з ними, постачало харчами, людьми, зброєю, амуніцією... Було тепле й щире ставлення селян до повстанців, як до своїх захисників, і раптом, спіймавшись на Ленінів непівський леп, – похолодніло, ставало непривітним, а то й ворожим...

До того ще й чутки день у день до нас прилітали про ліквідацію большевиками українських повстанських загонів у різних кінцях України. Ми не мали можливості перевіряти, чи ці вістки були правдиві, чи придумані большевиками, але вони впливали дуже погано на настрій бійців... Безнадійність, зневіра підмінювали козацьку завзятість сумнівами, безстрашні бійці ставали боягузами...

Та все ж таки, хоч бойовий запал бійців притуплювався, ущухав, але загалом партизанські загони були ще пружинні й активні. Не раз, об'єднавшись, нападали більшою силою на якусь міцну большевицьку базу і розбивали її, хоч селяни вже нічим не підтримували нас, навпаки, лаяли...

Ми змінили тактику. Намагались обминати села, щоб не стягати на селян большевицької помели...³⁷

Тим часом з'явився маніфест Троцького та Якіра про «амністію» для повстанців. Маніфест обіцяв «прощення» всіх «провин» повстанцям у тому разі, якщо вони здадуть зброю, вийдуть із лісів і виявлять лояльність до влади... Вищезгаданий отаман Звенигородщини Іван Гонта відреагував на відозву так: «Я большевицькій амністії не вірю й ніколи не повірю. За кордон також не спішу... Я ще буду воювати!». Такої ж думки дотримувалися й інші командири – Гризло, Карась, Залізник, Заболотний, Завгородній тощо...³⁸

Проте значна частина повстанців та отаманів загонів повірила большевикам і склала зброю. Про це гучногolosно заявляла большевицька преса того часу: «У Брацлаві з'явилися до влади 58 бандитів зі зброєю і кінями. В Павлограді з'явилося [...] 50 бандитів з отаманом Євдокимовим. В Уманському повіті щоденно з'являється 3-5 бандитів. У Тальнівській волості того ж повіту з'явилося зі зброєю 70 чоловік. У Волочанському повіті з'явилися отамани банд Капиніс і Ковтун зі своїми загонами...».³⁹

Краєзнавці Лисянщини О. Беззубець та О. Березовський у 2000 році віднайшли в Черкаському державному обласному архіві протокол засідання Звенигородської повітової ради від 23 липня 1921 року, в якому йшлося про добровільну здачу повстанців краю: Ярошенка, Іванова, Чорного Ворона.⁴⁰ На противагу цьому вищезгаданий український дослідник Р. Коваль твердить, що отаман Чорний Ворон загинув у бою:

37. Там само. – С. 136, 137.

38. Там само.

39. Бандиты каются // Вісті ревкому та парткому КП(б)У Липовеччини. – 1921. – № 14 (19 травня).

40. ЧОДА. ф. Р-189, оп. 1, спр. 55, арк. 38.

... Коли Чорний Ворон залишився з двома козаками, він несподівано вигукнув «Здаюсь!» і підняв догори руки. Розпашілі боєм червоноармійці кинулися вперед, уже не відчуючи небезпеки. Коли червоний командир підскачив майже впригул, Чорний Ворон всадив йому в груди кулю. Будьонівці розгубились і на мить зупинилися. «Не вам, московські запроданці, своїми брудними руками взяти Чорного Ворона», – зневажливо кинув отаман червоним козакам Будьонного – переважно вихідцям з Кубані. І повільно, гіпнотизуючи поглядом своїх непорушних чорних очей, підніс до скроні пістолет. Пролунав постріл. За ним ще два – це останні козаки-воронівці поставили знак оклику у своєму житті. Будьонівці отямилися. І кинулись рубати вже мертвих...⁴¹

У наступному протоколі засідання Звенигородської повітової ради від 29 липня 1921 року йдеться про здачу советській владі загону кількістю 38 осіб на чолі з легендарним отаманом Лисянщини і Богуславщини Квітковським.⁴²

Отже, в боротьбі за українське село керівник большевиків В. Ульянов (Ленін) зумів знайти й застосувати ефективну тактику, що відвернула від повстанського визвольного руху значну частину українського селянства та призвела до розколу серед повстанців. А коли НЕП дещо заспокоїла селянство України, партія большевиків розпочала кампанію, спрямовану на посилення її підтримки неросійськими народами. У 1923 році на XII з'їзді партії було проголошено політику коренізації. В Україні ця політика отримала назву українізація. Вона зводилася до того, що в партію слід було приймати якнайбільше українців, залучати їх до роботи в державному апараті, державні службовці повинні були користуватись українською мовою, держава мусіла підтримувати культурний і соціальний розвиток українців. У такий спосіб большевики намагалися завоювати прихильність української інтелігенції.

Наприкінці 1920-х рр. партія большевиків відчувала себе в Україні вже настільки впевнено, що готова була перейти до реалізації давніх своїх плянів у ділянці економіки й політики: індустріялізації, колективізації, централізації влади. Пляни розвитку промисловості спиралися на можливість закупки державою в селян хліба за низькими цінами і продажу значної його кількості за кордон, а виручені кошти використати на фінансування індустріялізації. Проте селяни відмовилися продавати хліб за ціною, значно нижчою від ринкової, що призвело до кризи хлібозаготівель у 1927-1928 рр. У такий ситуації Й. Джугашвілі (Сталін) на листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) у 1929 році офіційно оголосив курс на «суцільну колективізацію», результатом якої мав бути цілковитий контроль над зерновими ресурсами України. Однак большевики розуміли, що найбільший опір колективізації чинитимуть заможні верстви сільського населення, тому водночас проголосили й політику «ліквідації куркульства

41. Коваль Р. – Цит. праця. – С. 51.

42. ЧОДА, ф. Р-189, оп. 1, спр. 55, арк. 42, 42 (зв.).

як кляси», котра досягла свого найвищого розвитку на межі 1929-1930 рр. На селі бідні верстви населення протиставлялись заможним, «куркулів» розстрілювали, депортували в північні регіони СРСР та до Сибіру, конфіскували в них усе майно, їх дітей нерідко змушували відмовлятися від батьків.⁴³ Бідних селян, які не бажали вступати до колгоспів, проголошували підкуркульниками й застосовували до них такі ж репресивні методи. Унаслідок насильницької колективізації близько 70% селянських господарств до 1932 року було усуспільнено.

У Лисянському районі Київщини в 1930 році до колгоспів залучили 5107 селянських господарств, що становило 37,2 % від їх загальної кількості, у 1932 році – 10427 (79%). До 1933 року товариства для спільної обробки землі (ТСОЗи) були замінені на колективні господарства в усьому районі, а в 1934 році господарства заможних селян ліквідували остаточно.⁴⁴

Для забезпечення чіткого виконання рішень партії під гаслами звільнення від роботи так званих «пасивних», «опортуністичних», «непридатних для боротьби працівників» за «ідеологічні помилки і прорахунки», за «прихильність до буржуазного націоналізму» тощо большевики постійно проводили чистки різних структур, у тому числі й своєї партії, від усіх, хто тією чи іншою мірою був не згодний із політикою Сталіна. Так, під гаслом боротьби з бандитизмом провели чистку та перереєстрацію комнезамів. Зокрема, у Лисянській волості кількість комнезамівців, які пройшли перереєстрацію, становила 1837 осіб, кількість виключених з організації на 1922 рік – 589.⁴⁵ На підставі постанови ЦК і ЦКК ВКП(б) від 28 квітня 1933 року у Лисянському районі, як і в інших районах Київщини, весною того ж року відбулася чистка партійного осередку. Голова Лисянського районного комітету комуністів Дячук напередодні цих заходів заявляв: «... Чистка, під час якої перевіряються всі члени й кандидати партії, є бойовий большевицький огляд партійної організації і має своїм завданням очистити партійні лави від носіїв дрібнобуржуазної ідеології, від тих, хто став агентом куркуля...». До числа останніх були зараховані: Яременко, Погрібний, Бесараб, Левченко, Сич, Висотенко, Бойко, Сиротенко. Виключення з партії нерідко вело до розстрілу чи заслання.⁴⁶

Маховик репресій набирал обертів. Уже на початку 1930-х рр. репресії набули в Україні зловісних і страхітливих форм. □

43. Див.: Ударник Лисянщини. – 1932. – №№29, 32 (14, 23 березня).

44. Звіт Лисянського райвиконкому перед виборцями у звітну кампанію 1934-1935 рр. // Ударник Лисянщини. – 1934. – № 129 (25 листопада).

45. Див.: Сельская беднота. – 1922. – № 6 (5 июля).

46. Дячук. Лисянська парторганізація напередодні чистки партії // Ударник Лисянщини. – 1933. – № 50 (31 травня).

Арунас Стрейкус

Литовська Католицька Церква та рух збройного опору в Литві*

Післявоєнні роки – складний період випробувань для всіх людей та громадських структур у Литві, повною мірою це стосується й Католицької Церкви. Литовська громадськість того часу в релігійному пляні була сильно заангажованою й у конфесійному – досить однорідною, а відтак Католицька Церква справляла на неї величезний вплив. Тож зв'язок Церкви з резистентським рухом, з одного боку – важливий фактор у післявоєнних історичних процесах у Литві, а з іншого – це своєрідний виклик самої Церкви, котрий зумовив її подальший розвиток за часів совєтської тоталітарної системи. Незважаючи на актуальність цієї проблеми, їй дотепер не приділялось достатньої уваги в історіографії руху опору. Історики обмежувались тільки переказом декількох широко відомих епізодів (таких, як відмова більшості єпископату в 1945 році спонукати партизанів до легалізації, зв'язок деяких ксьондзів із підпіллям), не заглиблюючись у їх контекст і значення. Спробу дещо глибше розглянути це питання зробили дослідники, що перебували в еміграції, які, однак, не мали можливості обґрунтувати свої твердження конкретними історичними фактами. Зокрема, В. Вардіс досить точно окреслив один з аспектів ставлення духовенства до партизанського руху: «За деякими винятками, більшість ксьондзів можна схарактеризувати як таких, що симпатизують партизанам, надають їм релігійні послуги, хоча вони не були впевнені ані в тому, що шляхом збройного опору можна досягти успіху, ані в тому, що це найкращий спосіб добитися бажаних цілей». Водночас інші історики, говорячи про зв'язок Церкви із рухом збройного опору, твердять, що Церква безперечно підтримувала збройне підпілля. Варто зазначити, що думки і тих, і інших мають спекулятивний характер і не доведені конкретними історичними фактами.

Виходячи з вищесказаного, цим дослідженням хотілося б зробити крок у напрямку детальнішої аналізи деяких аспектів тієї важливої проблеми історії післявоєнного періоду, не претендуючи на вичерпне й усебічне її висвітлення. Спробуємо відповісти на такі запитання:

– Якою була позиція ієрархів Литовської Католицької Церкви щодо збройного опору?

– Хто і як впливав на неї?

– Як і чому вона змінювалась?

– Як ставилися до неї партизани?

– Який зв'язок між офіційною позицією Церкви та практичною діяльністю рядових священників?

* За матеріалами Литовських архівів.

Передусім слід констатувати, що вище церковне духовенство своє ставлення до партизанського руху висловлювало виключно під сильним тиском советської влади, яка, проголошуючи принцип відокремлення Церкви від держави, водночас прагнула використати її величезний авторитет для утвердження в нещодавно окупованій країні. Відверто своє ставлення церковні ієрархи не виявили й неофіційно. По-перше, таку позицію можна пояснити небажанням за умов тотального стеження скомпрометувати Церкву перед режимом. По-друге, Церква ніколи не спонукала до вирішення конфліктів з позиції сили, тому й не могла однозначно благословляти збройну боротьбу. По-третє, деякі єпископи тверезо оцінювали міжнародну ситуацію, що склалася, й не будучи впевненими в перспективності опору, не хотіли провокувати ще масштабніший збройний опір, що призвело б до ще більших жертв. Архієпископ М. Рейніс, котрий до війни деякий час займав посаду міністра закордонних справ незалежної Литви й добре розумів логіку міжнародних відносин, весною 1946 року так оцінив міжнародну ситуацію того періоду: «Дехто, сильно бажаючи політичних змін у нашій країні, чекає швидшого початку нової війни. Таких я вважаю дуже наївними людьми».

Однак окупаційна влада не втрачала надії, що єпископи заклинуть партизанів скласти зброю. До речі, це й було однією з основних причин того, що з ієрархією Литовської Католицької Церкви не розправились одразу після реокупації. Уже на початку грудня 1944 року комісар НКВД ЛССР А. Гузявічус за згодою А. Снечкус збирався заарештувати архієпископа М. Рейніса, проте незабаром, врахувавши становище й авторитет архієпископа в середовищі духовенства, вирішив утриматись від такого кроку й спробувати використати його в «патріотичній» діяльності. Отже, у березні 1945 року А. Гузявічус шукав заціпки, щоб залишити єпископа Т. Матуленіса в ув'язненні на весь призначений йому термін.

Спочатку майже всі церковні ієрархи відмовились задовольняти вимоги советської влади. Здебільшого посилались на таку причину: збройний опір виник у зв'язку з політичними чинниками й Церква, дотримуючись принципу невтручання в політику, не може оцінювати його негативно, вона може тільки застерегти тих, хто бере участь у боротьбі, від порушення принципів релігійної моралі (це попередження стосувалося й іншої сторони). Друга причина, названа самими єпископами, – це їх невіра в обіцянку советської влади не карати партизанів, що складуть зброю. Крім вищеназваних, висловлених самими єпископами мотивів, існували й інші чинники, що зумовлювали таку позицію. І єпископат, і рядове духовенство чітко знали ситуацію, яка склалася в Литві на той час, і розуміли, що головною причиною виникнення збройного опору був нестерпний терор советської влади, а відтак у партизанській війні вбачали захист від небезпеки, що загрожувала життю. Це спонукувало більшість священиків не тільки утримуватися від негативного трактування збройної боротьби, але й надавати тим, хто пішов у ліси, як матеріальну, так і

духовну підтримку. Лише незначна частина ксьондзів дійсно сприяла посиленню та розширенню партизанської боротьби. Тут передусім варто згадати А. Ілюса, Й. Станкунаса, Ю. Леляшюса. А. Ілюс був одним із засновників партизанської округи Таурас і, мабуть, першим (осінь 1945 року) ініціатором централізації руху опору в масштабі всієї Литви, проте й він вважав, «... що в цей час політична боротьба набуває важливішого значення, ніж партизанська боротьба...». Священик Й. Станкунас був членом президіуму, сформованого на початку 1947 року командиром А. Балтусісом ОДДС округи Таурас, і написав два надзвичайно важливі листи: звернення литовських католиків до Папи Римського Пія XII, відправлене Й. Лукшасом весною 1947 року на Захід, і відкритий лист литовському католицькому духовенству, в якому закликав ксьондзів активніше протистояти советському режиму. Записаний у щоденнику капеляна округи Таурас ксьондза Ю. Леляшюса зміст виступів перед партизанами свідчить про те, що, на його думку, завоювання національної волі (а звідси й досягнення політичних цілей) є неможливим без збройної боротьби. Більшість ксьондзів обмежилась лише наданням партизанам матеріальної допомоги й релігійних послуг.

Другою причиною непідкорення єпископів вимогам советської влади слід вважати спосіб виживання, усталений у Церкві в перші післявоєнні роки, а саме намагання уникнути втрат, не роблячи при цьому значних поступок советській владі та взагалі уникаючи зв'язків із нею. Така позиція Церкви обумовлювалась тим, що політична ситуація, яка склалася, вважалась тимчасовою. По-третє, Церква не була й не могла бути лояльною щодо атеїстичного режиму, котрий прагнув її знищити. Про те, що Литовська Католицька Церква була готова миритися з советським режимом за умови, що їй гарантують хоч би мінімальні права й свободу дій, свідчать висловлювання авторитетних церковних ієрархів. Ще 7 жовтня 1940 року в меморандумі советської влади це підтвердив ксьондз М. Крупавічус. Аналогічну позицію в червні 1945 року висловив у меморандумі єпископ Т. Матуленіс, а в грудні 1946 року – у бесіді з представниками советської влади архієпископ М. Рейніс. Щоправда, в останніх двох заявах чітко простежується принцип невтручання Церкви в політику, тобто її лояльність іще не означала підтримку політики советської влади. Дотримуючись такої позиції, єпископи сподівались уникнути співпраці з советською владою й разом з тим захистити Церкву від репресій. Однак така позиція єпископату не задовольняла советську владу, котра лояльність Церкви уявляла виключно як підтримку її політики. Тому, незважаючи на вищезгадані доброзичливі заяви єпископів, большевики не послабили своєї репресивної політики щодо Церкви й прагнули прибрати з церковного керівництва тих, що не відповідали їхнім поняттям про лояльність.

Як відомо, ще в червні 1945 року вдалося зламати керуючого Каунаським архієпископством прелата С. Йокубаускіса, котрий погодився підписати апробоване советською владою звернення до ксьондзів і віруючих

свого єпископства, що закликала припинити збройний опір. Щоб переконати прелата, крім шантажу, МГБ використало авторитет відомого діяча з часів незалежності сигнатора Акта 16 лютого ксьондза В. Миронаса, який на початку 1945 року був завербований і використовувався з метою справити потрібний владі вплив на церковну ієрархію. В той самий час інші правителі єпископств або взагалі мовчали, або, як архієпископ М. Рейніс 9 серпня 1945 року в пастирському зверненні та єпископ К. Палтарокас у різдвяному пастирському листі, не виявляючи своєї політичної позиції, говорили про любов до ближнього, коментували Божу заповідь «не вбий», вимагали дотримання вимог релігійної моралі. У такому ж дусі був написаний проєкт спільного пастирського листа єпископів усієї Литви, підготовлений після зустрічі 5 лютого 1946 року ієрархів Церкви з високопоставленими посадовими особами советської влади (комісаром НКВД ЛССР Д. Єфимовим, головою Ради у справах релігійних культів І. Полянським, його вповноваженим у Литві А. Галявічусом, заступником голови СНК Литви М. Шумаускасом) і поданий 21 лютого 1946 року. Проте влада не схвалила цей проєкт, оскільки в ньому начебто був відсутній чітко висловлений осуд збройного опору, до того ж окремі пункти проєкту, на думку більшовиків, мали відверто провокаційний антисоветський характер. Таку тверду, підкріплену вченням Церкви позицію єпископів в умовах сталінського терору можна розцінювати як акт опору режимові.

З іншого боку, єпископат прагнув так зорієнтувати ксьондзів, щоб вони уникали зв'язків з антисоветським підпіллям, тим самим не даючи підстав советській владі звинуватити всю Церкву в нельояльності й піддати її жорстоким репресіям. Як додаток до вищезгаданого спільного пастирського листа єпископів було передбачено відправлення загального циркуляра ксьондзам із вказівкою передусім піклуватися про славу Господню й про спасіння душ, а також уникати політики, не тримати в костелах і будинках настоятелів предмети, що не личать Божому Храму, а саме зброю або іншу необхідну для підпілля амуніцію. Однак найголовнішим є те, що ксьондзів закликали через батьків і родичів вплинути на партизанів з метою їх повернення до мирної праці. Єпископи досить далекоглядно не погодились обнародувати цей циркуляр, мотивуючи відмову тим, що звернення плянувалось відправити разом зі спільним пастирським листом. Проте більшість керуючих єпископствами (єпископ К. Палтарокас 21 січня 1946 року, архієпископ М. Рейніс 12 березня та прелат С. Йокубаускіс 10 вересня) усе ж таки випустили циркуляри ксьондзам аналогічного змісту, щоправда, утримавшись від необдуманого заклику справляти вплив на родичів партизанів.

Останню спробу змінити настанову єпископів і зробити їх знаряддям властей здійснив начальник 4-го підвідділу (що контролював діяльність Католицької Церкви на всій території СРСР) відділу «О» МГБ СРСР майор Охріменко, котрий прибув до Литви у грудні 1946 року. У конфіденційних бесідах із єпископами К. Палтарокасом, П. Раманаускасом і архієписко-

пом М. Рейнісом він намагався схилити їх до співпраці з владою. Між іншим, єпископам «чітко дали зрозуміти, що поки духовенство і єпископат не змінять своєї ворожої політики [не стануть знаряддям влади – А. С.], советська влада та її органи вважатимуть Церкву своїм таємним ворогом».

Вищеназвані єпископи по-різному зреагували на запропоновану їм модель співпраці. Єпископ П. Раманаускас категорично відмовився від цієї пропозиції, мотивуючи своє рішення тим, що Церква не може підтримувати політику влади, яка переслідує релігію. Єпископ К. Палтарокас, посилаючись на необхідність рятувати Церкву від знищення, погодився виконувати такі вимоги советської влади:

а) використовувати своє становище керуючого єпископством для забезпечення лояльної діяльності духовенства щодо советської влади й для виховання в тому ж дусі рядових віруючих;

б) категорично заборонити духовенству використовувати амвон з метою антисовєтської пропаганди, а також для агітації проти вступу молоді в комсомольські й піонерські організації;

в) суворо слідкувати за тим, щоб ксьондзи не лише не брали участі в партизанських формуваннях або якось підтримували їх, але й роз'яснювали віруючим, яку шкоду несе партизанська діяльність народів й Церкві.

Архієпископ М. Рейніс спочатку начебто погодився дотримуватись вимог советської влади, аналогічних висунутих єпископові К. Палтарокасу, однак на черговій зустрічі з працівниками МГБ, що відбулася через деякий час, відмовився це робити, мотивуючи прийняте рішення тим, що «...крім усього іншого, це означає відкрите втручання держави у справи Церкви». Зміну позиції архієпископа значною мірою обумовив і арешт 16 грудня 1946 року єпископів Т. Матуленіса й П. Раманаускаса, після якого він чітко зрозумів, що співпраця з владою не врятує Церкву від репресій.

Після згаданих бесід, арешту єпископів і смерті С. Йокубаускаса 3 лютого 1947 року в керівництві Литовської Католицької Церкви ствердилася лінія тісної співпраці з советською владою. Цю лінію накреслив і щиро прагнув реалізувати новий керуючий Каунаським архієпископством канонік Й. Станкявічус. Її підтримав і єпископ К. Палтарокас, який уже ввечері після обрання каноніка Й. Станкявічуса (5 лютого 1947 року) за участю архієпископа М. Рейніса, прелата Б. Сужделіса (після арешту єпископа Т. Матуленіса керуючий Кайшядорським єпископством) та інших представників єпископств зазначив: «Якщо духовенство буде триматися реакційного [не просовєтського – А. С.] курсу, то нас усіх роздалять. Треба знайти спосіб налагодження контактів із владою та *modus vivendi* з нею». Обидва церковні ієрархи знаходили спільну мову в питаннях взаємин із советською владою й надалі. У бесіді, що відбулася між ними одразу після арешту архієпископа М. Рейніса, єпископ К. Палтарокас цілком погодився з думками каноніка Й. Станкявічуса, які можна резюмувати так: 1) якщо Церква не співпрацюватиме з владою, вона буде повністю відірвана від громадськості; 2) необхідно позбавитись від

ілюзій щодо можливості зарубіжної інтервенції, тому активний опір є безглуздом; 3) збереження релігії на тепер є найважливішим завданням, а зв'язки ксьондзів із підпіллям стають цьому на перешкоді. На зборах керівників єпископств, що відбулися 10 липня 1947 року, канонік Й. Станкявічус подав свою програму «боротьби з бандитизмом». Згідно тієї програми, його звернення до ксьондзів єпископства повинно було супроводжуватися низкою проповідей на цю тему, які передбачалось обов'язково прочитати в усіх костелах. Він також намітив організувати зустрічі з ксьондзами й безпосередньо роз'яснити їм користь своєї діяльності для Церкви. Канонік Й. Станкявічус прекрасно розумів, що Церква зможе справляти вплив на партизанський рух лише тоді, коли більшість рядових ксьондзів почне впроваджувати в життя думки, подані в заявах єпископів. Таку діяльність каноніка схвалили й інші керівники єпископств, за винятком каноніка В. Візгірди, що став після смерті єпископа А. Каросаса керуючим Вілкавішкським єпископством. Прочитавши проєкт звернення каноніка Й. Станкявічуса, він зауважив: «Жодний большевик не напише краще. Соромно, що ксьондзи взагалі пишуть такі звернення. Хто такі большевики в Литві? Хіба це законна влада? Це окупанти, узурпатори й більше нічого. Вони йдуть своїм шляхом, а Церква – своїм. Адже Церква відокремлена від держави, так чого ж вони хочуть від Церкви?». Водночас керуючий Тяльшайським єпископством канонік Ю. Йодайтіс висловив настанову решти керівників: «Тепер так потрібно, інакше ми загинемо». Улітку 1947 року всі керуючі єпископствами виступили зі зверненнями щодо позиції стосовно партизанського опору, зміст яких більш-менш відповідав вимогам влади, проте лиш один канонік Й. Станкявічус щиро намагався боротися проти збройного підпілля. У своїх спогадах, написаних уже після конфлікту із советською владою, він висловив негативне ставлення до партизанського руху й назвав його бандитизмом. Це стало підтвердженням активної співпраці священнослужителя з органами МГБ в їхній боротьбі проти національного підпілля. Трагедія каноніка Й. Станкявічуса полягає в його вірі в те, що в советській системі релігія зможе знайти своє місце тільки за умови, якщо Церква буде абсолютно лояльною до советської влади й підтримуватиме її політику. Свою помилку він зрозумів лише в середині 70-х років.

Отже, від середини 1947 року залишався тільки один центр управління Литовської Католицької Церкви, що відкрито не відмежувався від партизанського руху, – курія Вілкавішкського єпископства. Спираючись лише на советські джерела, досить важко однозначно відповісти на питання, наскільки тісними були її зв'язки зі збройним підпіллям. У травні 1949 року за вказівкою Москви органи безпеки ЛСРСР реалізували агентурну справу «Тіна», внаслідок чого заарештували керуючого Вілкавішкським єпископством каноніка В. Візгірду, канцлера курії ксьондза С. Мікелькявічуса та ще 5 ксьондзів цього єпископства. Підставою для арешту послужили свідчення, отримані в результаті підслуховування, згідно яких

канонік В. Візгірда давав вказівки ксьондзам, що зібралися в нього, охороняти керівників партизанського руху, а під час бесіди з невідомим учасником підпілля радив, як продовжувати боротьбу надалі. Однак у 1955 році в письмовій скарзі засуджений ксьондз С. Мікелькявічус твердив, що ці відомості були сфальсифіковані з метою ліквідації Вілкавішкського єпископства, оскільки про можливість підслуховування знали й таких розмов не вели. Як би там не було, чітка позиція каноніка В. Візгірди не співпрацювати із советською владою в процесі ліквідації партизанського руху створила сприятливі умови ксьондзам цього єпископства для активнішої та тривалішої підтримки партизанського підпілля. З іншого боку, і сам партизанський рух у Вілкавішкському єпископстві був найактивнішим у Литві, а духовенство завжди там, де найбільша паства.

Можна стверджувати, що, хоча советській владі вдалося до середини 1949 року добитися сформування в Литовського єпископата негативного ставлення до партизанського руху, це не сприяло в значній мірі його придушенню. Рядове духовенство, що мало більшу свободу дій, ніж ієрархи, неутралізувало таке ставлення до збройного опору. Звернення керуючих єпископствами приглушувались щоденними проповідями й іншою діяльністю ксьондзів. Незважаючи на вимоги влади, до ксьондзів, засуджених за підтримання зв'язків з партизанами, не застосовувалися церковні санкції. Це мотивувалося формальним принципом, який полягав у тому, що звинувачення світської влади Церква має перевірити сама. Крім того, як рядові жителі, так і партизани заяви єпископату сприймали досить стримано, знаючи, що більшість їх було викликано тиском влади на Церкву. Це підтверджують і заходи, що застосовувалися проти таких заяв партизанами, більшість яких були віруючими людьми. На відозву прелата С. Йокубаускіса в липні 1945 року партизани відповіли розповсюдженням звернень із закликом не довіряти йому, а канонікові Й. Станкявічусу партизани не раз загрожували навіть фізичною розправою. Помітивши, що до голосу церковних ієрархів партизани не дослухаються, советська влада з 1948 року припинила спонукувати їх до участі в придушенні партизанського руху. З іншого боку, і самі партизани, зрозумівши, що зв'язок із ними загрожувє легальному існуванню Церкви, не вимагали від ксьондзів, котрі проживали легально, підтримки та релігійних послуг. Ксьондз Ю. Леляшюс, звернувшись по необхідну допомогу до ксьондза, який переховувався, сказав: «Я взагалі не прийшов би до тебе, якби ти міг жити легально...».

Позицію керівництва Литовської Католицької Церкви із середини 1947 року щодо збройного опору советській владі можна схарактеризувати як щось середнє між пристосуванством і співпрацею, однак така позиція була обумовлена прагненням зберегти Церкву від знищення. Церква самим своїм існуванням і вченням могла ініціювати опір тоталітарній системі й активно це робила. Але як уся Литва не могла піти в ліс, так і ксьондзи не мали морального права своєю активною підтримкою партизанського руху дати привід для знищення легальної структури Церкви. □

Петро Ференц

Розвал Чехо-Словаччини і державницькі устремління українців Закарпаття (Частина I)

1938 рік виявився роком великої кризи для Чехо-Словаччини і водночас початком її розвалу. Ця суспільна тенденція була зумовлена внутрішніми та зовнішніми (геополітичними) факторами. Для послаблення та розвалу цієї держави нацистська Німеччина вміло використала етнічну карту Чехо-Словаччини, попередньо залучивши до підтримки своїх вимог Італію. Вона зуміла неутралізувати дії Великобританії та Франції. Як свідченням цього факту є проведення Мюнхенської змови.¹ Ця подія загострила державну кризу Чехо-Словаччини. За рішенням конференції Судетська область була віддана Німеччині, а унітарний державний устрій довелося перебудувати за етнічним принципом на федеративний. В останньому немає нічого поганого. Проблема в іншому. У міжвоєнне двадцятиріччя Чехо-Словаччина проводила згубну політику гальмування національно-політичних домагань навіть усупереч рішенням Паризької і Сан-Жерменської мирних конференцій.² Безперечно, що така практика тільки посилювала державницькі устремління словаків, українців, німців. Однак ми тут не будемо досліджувати Чехо-Словацьку кризу, аналізувати можливі варіанти уникнення розпаду держави, помилки її керівництва. Оскільки нас турбує більше українська проблема, ми розглянемо тільки зовнішній бік державної кризи Чехо-Словаччини як тло прояву державницьких устремлінь українців Закарпаття.

Вияв національних політичних прагнень, політичної волі свідчать про усвідомлення національних інтересів, стану нації, її перспективи. За весь період входження Закарпаття до складу Чехо-Словаччини українці цього краю прагнули національно-політичного самоутвердження. Хоча треба зазначити, що крайовий політикум мав різні напрямні. Тут надзвичайно політизованими були сфери культури, мови, етнічності місцевих українців. Навіть питання автономного статусу краю деякий час дещо затінювалося першими проблемами. Це, очевидно, диктувалося нагальною необхідністю найперше виграти національну битву; змагання за вияв власної національності, за право офіційно і фактично ідентифікуватися з цілою Українською Нацією, її культурою, мовою тощо. Спочатку треба було прорва-

1. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938-1939 років // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – Ужгород, 1994. – С. 59.

2. Худанич В. І. Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). – Ужгород, 1993. – С. 544.

ти національну ізоляцію, адже робився шалений тиск на національну свідомість. Українство краю в 20-30 роках могло бути затиснуте в льокальне етнічне «тутешняцтво» або фарсове російство. Такий стан полегшив би асиміляцію людности цього краю. Але організований український рух зумів здолати небезпеку. Українці Закарпаття в той період інтегрувалися в Українську Націю. Вони активно включилися в загальні українські національні змагання, відповідно до місцевих умов. У цілому національний контекст тих домагань особливо чітко простежується в 30-х роках.

Державницькі устремління українського національного руху були стрижневими протягом усього ХХ сторіччя. На Закарпатті від 1939 року державницькі домагання в політичному русі набирають усе зростаючої ваги. Ідеологічне суперництво щодо національної орієнтації краю між українофільським і русофільським таборами не припиняються. Політична реальність доповнюється очевидною можливістю здобути автономію, тобто обмежену незалежність. Обидва рухи спрямовують свої погляди на офіційну Прагу, вимагаючи надати краєві автономного статусу та приєднати до Закарпаття українські етнографічні землі східної Словаччини.³ У зазначеному питанні суперечностей не було: і русофіли, і українофіли йшли поруч. Однак кожне з політико-ідеологічних угруповань тодішнього Закарпаття мало свої пляни щодо майбутньої автономії. Слід зауважити, що для досягнення поставленої мети політики вміло використовували парламентські засоби боротьби. Так у червні 1936 року Степан Фенцик подав парламентський запит, підписаний членами словацької опозиції.⁴ Активну роль в переговорах з урядом щодо надання краю автономії відіграли сенатор Едмунт Камінський (русофіл) та депутат Юліан Ревай (українофіл).⁵ Під тиском реальності в 1936 році вдалося активізувати діяльність Центральної народної ради, яка висунула свій проєкт надання краєві широкої автономії.⁶ Його підписали представники русофілів і українофілів. Загалом тоді вміло було використано внутрішньополітичну ситуацію в державі. Усе чіткіше вимальовувались обриси політичної і державної кризи. Парламентські вибори 1935 року засвідчили відчутну поразку урядових сил.⁷ Новий голова уряду – словак Мілан Годжі – проявив поступливість.⁸ Для державницьких домагань склалась сприятлива геополітична ситуація, яка була належно використана. У вказаний період набирають великого розмаху словацький національний рух (партія Глінки) та сепаратистський рух судетських німців, очолений

3. Магочій П. Формування національної самосвідомості: Подкарпатська Русь (1848-1948). – Ужгород, 1994. – С. 137.

4. Там само. – С. 137, 237.

5. Там само.

6. Там само.

7. Там само. – С. 136.

8. Там само.

Конрадом Генлайном,⁹ що опирався на націонал-соціалістичну Німеччину. Крім Німеччини, сепаратистські рухи активно підтримували Польща й Угорщина.¹⁰ Чехо-Словаччина за збігом обставин опинилась у скрутному внутрішньому та зовнішньому політичному становищі.

Хоча державна криза в республіці посилювалась, однак режим ще відчував внутрішню силу. Прага намагалась погасити відцентрові рухи, максимально обмежити їх впливи та наслідки. Це проявилось й у питанні статусу «Підкарпатської Русі». Замість юридично обумовленої міжнародними договорами широкої автономії 1937 року був прийнятий «тимчасовий» закон № 172/37, який отримав назву першого етапу здійснення автономії.¹¹ Хоча він дещо і розширив права губернатора, та все ж лишився тільки паперовою грамотою. Вже тоді вказаний документ різко осуджувався.¹² Та все ж ця акція мала великий політичний резонанс. Це був перший присмак перемоги. Вона не тільки консолідувала політичні сили на Закарпатті. Урядові не вдалося послабити державницькі домагання краян. Скоріше, навпаки, прийнятий закон тільки посилив їх. Резонанс від нього поширився за межі терену, викликавши відчутну реакцію в сусідній Галичині. На подію відгукнулася українська преса: «... ось наспіли достовірні вістки з тамтого боку Карпат, що Чехо-Словаччина приступила до ступеневого здійснення крайової автономії для наших закарпатських братів».¹³

Новий виток у розгортанні автономістських устремлінь українців Закарпаття, словаків, а також сепаратистського спрямування судетських німців розпочався з березня 1938 року. Зовнішнім імпульсом для нього послужив аншлюз Німеччини з Австрією. Це була велика дестабілізуюча акція в Європі, яка особливо болюче вдарила по Чехо-Словаччині. Було цілком зрозуміло, що, проковтнувши Австрію, наступною жертвою Німеччина оберне Чехо-Словаччину, зокрема її складову – Судетську область. Практично з того часу країна вступила в затяжну державно-політичну кризу. Зовнішньо-політична кон'юнктура, як щойно було зазначено, створила умови для посилення державницьких вимог закарпатських українців. Саме це на підставі документальних даних доводить П. Магочі в своїй монографії «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948)». Він зазначає, що судетські німці на чолі з Конрадом Генлайном і словацькі автономісти під проводом Йозефа Тісо, висували все більш непримиренні й безкомпромісні вимоги.¹⁴ Магочі пише: «Підкар-

9. Там само, – С. 142. 237.

10. Там само. – С. 131.

11. Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Львів, 1994 – С. 52.

12. Там само.

13. Срібна Земля радіє!.. Закарпатська Україна здобуває автономію // Золотий колос. Календар на рік 1938. – Львів, 1938. – С. 126.

14. Магочій П. Названа праця. – С. 142.

патські лідери усвідомили, що їхнє становище теж може поліпшитись, якщо вони об'єднають свої зусилля для переговорів із Прагою».¹⁵

Тема державного утвердження краю (Карпатської України) та державної кризи Чехо-Словаччини і її розвалу добре висвітлені в мемуарній та дослідницькій літературі. Тому немає потреби далі тавтологізувати вже вивчене. Тут ми мусимо за методологічну основу брати окремі акценти, або інакше – інтерпретацію. Вона є наріжним каменем цього дослідження. Реальна історична канва є більше засобом, а не метою. Щоб далі хронологічно не нанизувати історичні факти, явища, події, назовемо ступені державного розвалу Чехо-Словаччини. Вони йшли через Мюнхен, Жиліно, Відень, Братиславу і власне саму Прагу. Паралельно цьому процесові посилювались українські державницькі устремління на Закарпатті аж до проголошення повної незалежності Карпатської України.

Українське державницьке сходження Закарпаття 1938-1939 рр. є феноменом в українській історії ХХ століття. Воно потребує додаткового з'ясування цілого ряду питань, і вже через них можна буде пролити світло на поставлену проблему – прояв державницьких устремлінь українців Закарпаття. Перш за все хочеться наголосити, що проблема українства та українського державостановлення в 1938-1939 рр. на Закарпатті викликала масу критики, фальсифікації, а то й просто бруду з таборів советсько-комуністичного і ліберального спрямування. Критика державотворення Карпатської України з позицій лібералізму продовжувалась уже в умовах існування незалежної України, тобто після 24 серпня 1991 року. На жаль, чужинецькі ідеологічні посіпаки для багатьох, у тому числі і для істориків Закарпаття, стали мірилом в оцінюванні подій 1938-1939 рр. Це особливо відчувалось у першій половині 90-х років ХХ століття. Наполегливість у такому оцінюванні проявили преса та телебачення Закарпатської області.

Ось лише деякі витяги: «Вказаний період в нашому краї був часом жорстокого авторитарного правління, коли права людини приносилися в жертву ідеї»; «У 1938-1939 роках у нас на Закарпатті склалася оригінальна ситуація. До влади прийшли сили, які в політичному спектрі займали тільки одну третину. Цього не сталося б без покровительства Берліну. Ці сили різко протиставили себе іншим і за підказкою Німеччини та проводу ОУН взялися за здійснення ідеї української державности»; «І коли останнім часом чути, що з жовтня 1938-го до березня 1939-го тут ішов процес „розбудови незалежної Карпато-Української держави“, так і хочеться запитати: „Ви про що, панове?“». Протягом цього часу відбувалося наповнення автономії реальним змістом і не більше. Усе це робилося відповідно до Сен-Жерменської угоди. Інша справа, кому і що хотілося бачити в тих подіях».¹⁶ Звичайно, тут не місце для полеміки, але такі думки мають

15. Там само. – С. 143.

16. Балєга Ю. Політичне русинство і будівництво української держави // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 70-71.

вплинути на стиль і напрям розкриття окресленої теми. Перш за все треба розглянути засадничі дефініції. Що то було за політичне явище – Карпатська Україна? Державність чи автономія? державотворення чи самоврядування? Безідеологічне, безорієнтаційне самоврядування чи ідеологічно викристалізоване національне державотворення? На ці питання слід дати чітку відповідь, адже в ній закладена сама природа Карпатської України. Відповідно до позицій ідеології постмодернізму, невизначеність є пріоритетом в оцінюванні явищ. Усяка визначеність, цілісність, ідеологічна конкретність уже розглядається нею як різновид тоталітаризму.¹⁷ Чи не тому на одинадцятий рік незалежності України ми не маємо чіткої визначеності в державотворенні? Карпатська Україна та відновлена актом 30 червня 1941 року Українська Держава піддаються якщо не паплюженню, то стриманій оцінці. Річ зрозуміла. Сучасне державотворення має дещо відмінну природу від вищезначених етапів у його здійсненні в середині ХХ століття. На поставлені запитання мусимо дати однозначну відповідь. Карпатська Україна була не равликовою автономністю, а Українською Державою. Про це свідчать символіка, назва, політична та ідеологічна практика її творення. Внутрішня і зовнішня політика уряду прем'єра о. А. Волошина, його послідовність, рішення Союму Карпатської України, ідеологічна визначеність і спрямованість державотворення говорять про український національний характер державницьких потуг. Не вузький національно невизначений регіоналізм ліг в основу автономії краю, навіть не соціально-економічні, культурні та політичні проблеми краю, а вирішення загальноукраїнської проблеми, принцип соборності ліг в основу державотворчості українців Закарпаття. Це свідчить про велику національну свідомість тодішнього українського крайового проводу. Піти на такий крок могли лише люди великого масштабу дії, волі, думки. Тільки глибокий ірраціоналізм, національне мислення були орієнтирами в здійсненні цього чину, а не вузькі логіко-раціоналістичні категорії. «Дотепер ми боролися за автономію Закарпаття, але тепер ми вже не хочемо автономії від чехів, бо ми хочемо Самостійну й Соборну Українську Державу, за яку будемо боротися до останньої краплі крові», «Звичайно говорять, що сонце сходить зо сходу, цим разом зійде воно від нас!» – говорили С. Росоха¹⁸ та Ю. Ревай.¹⁹ Особливо виразно про це подвижництво у віршованій формі заявив Микола Ріжко:

17. Довгей В. Передмова до другого видання книги проф. Петра Стерча «Карпато-Українська держава» // Стерчо П. Названа праця. – С. XXIII; Лемак В. Ще раз про Августина Волошина і демократію // Новини Закарпаття. – 8 липня 1992 року; Харахаш Б. Карл Поппер, націоналізм і «реакційний спосіб національного самовизначення» // Українські проблеми. – 1995. – № 3-4. – С. 111; Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // Українські проблеми. – 1999. – № 1-2. – С. 112.

18. Баган О., Гузар З. У лабіринті постмодернізму // Там само. – С. 121.

19. Іванишин П. Постмодернізм і національно-духова ідентифікація // Там само. – С. 125.

Століття ждали ми цей день святковий...
 Й терпіли ворога у власній хаті.
 Народе мій великий, непоборний,
 Радій, з'єднайся у ряди блискучі.
 Щоб привітати святе Різдво Соборне
 Від Тиси, Дону по Кавказ...²⁰

Подібні патетичні висловлювання, заяви, гасла стали підставою для звинувачень тодішніх політичних лідерів в екстремізмі, авантюризмі, націоналізмі. Спростовувати їх немає потреби, навпаки, вони тільки підтверджують українську державницьку ідею як основу творення Карпатської України, а не лише як «наповнення автономії реальним змістом».

Український рух на Закарпатті живився не місцевими ідеологічними винаходами, а знаходився в річищі загального духово-інтелектуального, мистецько-естетичного й ідеологічного поступу українства. Місцевими були етнічна база, специфічна проблематика нагальніших завдань та форма вияву. Стрімка генеза українського руху в краї з його етатизацією (Карпатська Україна) була цілком логічною. Вона витікала не лише з політичного, соціально-економічного і культурного стану краю, а з перспективи цілої Української Нації. З другого боку, цей же рух і живився ідеалістичними духовими твореннями (культурою, ідеологією) цілої нації, з її тодішніми стрижневими устремліннями та вартостями. Гасло «Україна понад усе», ідея ролі Карпатської України як першого державного осередку майбутньої Самостійної і Соборної України були максимами, наповненими своєрідним месіанізмом. Вони виступали спонукальними чинниками мобілізації населення на державницький чин.

Цікавою й актуальною є проблема ідеології українського руху на Закарпатті в переддень та в часі творення Карпатської України. Адже саме вона є найбільш сильним, як і водночас вразливим місцем у нашому сьогодні. Дух державотворення Карпатської України з осені 1938 року став самостійним об'єктом критики, тенденційності в оцінюванні. Не будемо сперечатися стосовно змісту тієї ідеології, але зауважимо, що головною причиною поразки українських визвольних змагань на початку ХХ століття, на думку дослідника Сергія Квіта, була ідеологічна безпорадність демократичного проводу, якому не було з чим звернутися до всього народу.²¹ Тобто українські демократичні сили, серед яких переважали соціалістичні, не запропонували суспільству перспективного бачення державотворчої проблематики. Відповідно широкі верстви населення не сприйняли серйозно УНР як власну державу, що бере на себе відповідальність за майбутнє народу. Українські політологи Микола Михальченко та Зореслав Самчук у своїй монографії доводять:

20. Стерчо П. Названа праця. – С. 42 (Цитата за автором).

21. Магочій П. Названа праця. – С. 146.

Ідеологія – потреба програмного забезпечення свого майбутнього, необхідність вироблення визначальних сенсожиттєвих точок оперття, [...] котра власне впорядковує хаос, перекидає місток від буденної, суперечливої антиномічної фізики нашого буття до висот метафізики, котра знімає марноти обмежених і здрібнених сьогоденних контрадикцій, даючи можливість долучитися (щонайменше духово й етично) до гармонії й абсолюту.²²

Вони ж зауважують, що найбільшою проблемою Київської Русі від початків її формування й до остаточного розпаду була саме фактична відсутність державної доктрини.²³ Головний редактор «Літературно-Наукового Вістника» у Львові Дмитро Донцов, даючи оцінку тогочасним процесам, у 1924 році зауважував, що саме на цей рік припадає «... зріст української „сменовеховщини“, повна абдикація з самостійницьких ідей, поворот до провансальства, який прибирає тут форми „автономізму“, там – погодження з „совєтською системою“, із совєтською „самостійністю“... В сім відношенні се був фатальний для нас рік... був роком агонії самостійної політичної думки».²⁴

У річизі донцовського мислення здійснювалася теорія і практика Карпатської України. Головним ідеологічним первнем будівничих Карпатської України був примат не автономії, самоврядування, а української національної державности через автономію і самоврядування, аж до повної незалежності (коли склалися на те необхідні умови). Творча актуалізація і реалізація української національної державницької дії – ось де велич і сила того покоління закарпатських українців. Вони – лицарі політики – мали право легітимно виступати від імені нації і захищаючи її інтереси, а не одного регіону *terra incognita* – «Підкарпатська Русь». Саме так, легітимність Республіки Україна обґрунтувала Верховна Рада УРСР 24 серпня 1991 року в Акті проголошення Незалежності України. У цій документі легітимність виводиться також із права Української Нації на її самовизначення, державницької традиції України.²⁵ Тому правничий легалізм, обмежений Сан-Жерменською угодою та конституцією Чехо-Словаччини, є базою критики державотворчого чину Карпатської України, безпідставних звинувачень і фальсифікацій. Критика Карпатської України з таких позицій свідчить лише про ворожість авторів, або про те, що такі дослідники заблукали в методології вивчення національної історії.

Перш ніж розглянути декілька комплексів поточної політики 1938-1939 рр. на Закарпатті, мусимо наголосити на питаннях ідеології. Без них ми не зрозуміємо логіки поточної політики і будемо збиватися на «ізми»

22. Стерчо П. Названа праця. – С. 91.

23. Квіт С. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет. – Київ, 2000. – С. 210.

24. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся. Близь та убозтво куртизанів. – Дрогобич, 1998. – С. 47

25. Там само. – С. 42.

та «изми» в їх негативних значеннях. Тут ми мусимо розглянути найболючіше, найдражливіше питання – питання ідентифікації ідеологічної платформи, на якій здійснювалась політична практика українських сил у краї, як на громадському, так і на владному рівнях. Цією ідеологічною платформою став український націоналізм. Синдром советської хвороби глибоко вразив історичну науку, особливо, ту ділянку, що стосується оцінки суспільних явищ у Західній Україні в 30-50-роках.²⁶ Український націоналізм – вважався страшним тавром і піддавався нагінці з позицій советської марксистської, а в теперішню добу і з позицій ліберальної методологій. Зробити незручним висвітлення національних починів, прищепити комплекс неповноцінності дослідникам історії, підсвідомо змусити їх відхрещуватись від українського націоналізму як сутнісного суспільного атрибуту кінця 20-х – 50-х років – такі політичні завдання ставили собі за мету ті антинаціоналістичні, а по суті, антиукраїнські ідеології в царині науки. В історичній науці неприпустиме кон'юнктура, хамелеонство, змінювання фарб відповідно моді. Однак фетиші «ізмів», таких, як український націоналізм треба дослідити нетенденційно.

Найбільш чітко висловився про український націоналізм як ідеологічне та політичне явище 20-50 років Сергій Квіт. Він вважає, що коріння українського націоналізму слід шукати «... в межовій ситуації українства, коли в ХХ столітті перед ним руба постало питання: „або-або“, „життя або смерть“». Після поразки національно-визвольних змагань, опинившись у 4-х державах з виразно імперською суттю, українцям відсвічувала перспектива фізичної та етнічної ліквідації. За виразом С. Квіта, українці потребували «екзистенційного вибору», «доктрини мобілізації цілої нації, адекватної обставинам». Цією доктриною став український націоналізм. Слід розмежувати поняття український націоналізм як філософсько-світоглядову концепцію, розробниками якої були люди, об'єднані довкола «Літературно-Наукового Вістника» (ЛНВ),²⁷ та український націоналізм як політична практика ОУН. Безперечно, що між ними межі не було. Практичний націоналізм базувався на теоретичному. Та власне Євген Коновалець і запропонував посаду головного редактора ЛНВ Дмитрові Донцову, який ніколи не був членом ОУН.

На Закарпаття український націоналізм, за визначенням Ю. Химинця, проникав двома шляхами: через структури ОУН, які підпорядковувались ПУН, та через діяльність Олега Кандиби в Празі із студентською молоддю – вихідцями із Закарпаття.²⁸ Слід наголосити, що «Празька школа»

26. Донцов Д. Агонія однієї доктрини (Під новий рік) // Літературно-Науковий Вістник. – 1924. – Ч. 1. – С. 66.

27. Вовки в овечій шкурі // Свобода. – 30 липня 1936 року.

28. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1991. – С. 53, 72.

поетів мала на цей край не лише літературний вплив. Галина Сварник, досліджуючи варшавський архів листування до Д. Донцова, доходить висновку, що між представниками «Празької школи» немає художньої і стильової єдності, єдиного джерела творчості, а залишається спільність ідеології та тимчасового місця проживання.²⁹ Термін «Празька школа» був застосований до письменників-націоналістів, об'єднаних довкола ЛНВ, а з 1933 року – «Вістника», за твердженням О. Багана, з метою сховати ідеологічне обличчя письменників, подати їх як чистих естетів, далеких від політики та ідеології.³⁰

Вістниківське джерело духового впливу на Закарпаття є майже невідомим. Якщо сьогодні не заперечується факт впливу на літературну творчість молодих закарпатських письменників «Празької школи», то про політико-ідеологічні спрямування її поетів фактично не говориться. За словами дослідника С. Квіта, замість терміну «Празька школа» доцільно вживати термін «вістниківці». На його думку, термін «Празька школа» закорінившись в українському літературознавстві, мав би право на існування, якби в нашому суспільстві «не мало місця ідеологічне фальшування історії та літератури». Терміни «вістниківці» та «празьке середовище вістниківців» дозволять нам краще визначити дійсні осяги впливу цієї школи на Закарпаття. Зокрема, одним із таких духових джерел був неоромантичний світогляд у літературі, мистецтві, що легко трансформовувався в політико-ідеологічній площині в націоналізм, адже й головним редактором «Вістника» – цього дуже популярного й актуального журналу – був автор праці «Націоналізм» – Дмитро Донцов. Ю. Химинець стверджує, що О. Кандиба, який належав до «вістниківської квадриги», залучив до політичної та мистецької діяльності таких закарпатських студентів у Празі як Є. Росоха, І. Гірна-Шпилька, Є. Кузьмівна, І. Колос та інші, а також молодь з Братіславського університету, серед яких були Ю. Шпилька, В. Івановчик, Л. Канюга та ін. Він наголошує, що за допомогою того ж О. Кандиби в 1932 році С. Росоха видав перший молодіжний часопис «Пробоем».³¹ Це видання переапліковувало ідеї «ЛНВ»,

Вістника та іншої націоналістичної періодики, було пропагандистом українського націоналізму в краї. З другої половини 30-х років часопис став загальним літературно-громадським журналом, зрозуміло, націоналістичного і неоромантичного спрямування. Про це йдеться у листі Олега Кандиби до Дмитра Донцова від 3 червня 1934 року. Зокрема, автор пише: «Чи могли б Ви, Пане Докторе, вислати як виміну „Вістник“ редакції часопису підкарпатської молоді „Пробоем“? Це було б дуже добре з огляду на елемент, там згуртова-

29. Сварник Г. Чи існувала «празька школа» української літератури? // Українські проблеми. – 1995. – № 2. – С. 91.

30. Баган О., Гузар З., Червак Б. Лицарі духу. – Дрогобич, 1996. – С. 8.

31. Химинець Ю. Названа праця. – С. 72.

ний, та потребу його вироблення. На жаль, все це зовсім незаможні студенти. [...] Від себе Вас про це прошу».³²

Про зрослу ролію духово-ідеологічних і політичних впливів у краї цієї студентської молоді ілюструє періодика. Газета «Свобода» за 30 липня 1936 рік в редакційній статті «Вовки в овечій шкурі» (полеміка із друкованим органом соціал-демократів «Вперед») пише: «В днях 28 і 29 червня с. р. підкарпатське українське студентство високих шкіл піддержало свої загальні збори та конгрес в народному домі в Ужгороді. Другого дня 29 червня відбувся конгрес, де виступали студенти з рефератами на актуальні теми».³³ Автор наводить цитати із різкими випадками проти «Союзу студентів...» з друкованого органу «Вперед», рецензує їх. «Союз студентів зійшов на манівці...», «Матеріальні злидні й ізольованість кидає наше студентство в обійми демагогії т. зв. націоналізму...», – пише кореспондент «Вперед», критикуючи далі журнал «Пробоем»...». Такий роздратований стиль супроти студентської молоді може свідчити лише про її зрослий вплив та втрату позицій опонентів. Духом вістниківства часто-густо була упоєна і сама «Свобода». «ЛНВ» і «Вістник» мали постійних своїх передплатників і в Закарпатті. Закарпатці, які пройшли школу вістниківства, включаються в політичний авангард українства на всенациональному рівні. Яскравий приклад – входження до проводу ОУН Івана Ірлявського, Василя Кузьмика, Івана Рогача, що загинули від рук гестапо в Києві в 1942 році.

Український націоналізм – як політичний та духово-ідеологічний рух у Закарпатті в кінці 30-х років стрімко зростає. Як комусь не лячно, але саме його платформа стала базою консолідації всіх проукраїнських сил в краї – від українських націоналістів до комуністів. Очевидно останніх більше вабили «рідні брати», тобто ідея соборності, ніж інтернаціональна соціальна доктрина. Поза цим бльоком опинилися лише відверто ворожі до української ідеї сили, згенеровані на російських шовіністичних імперіалістичних ідеологічних мітах, стрижневим елементом яких була фобія до всього українського (русофіли). Український націоналізм характеризувала виразна національна домінанта, але не шовінізм у громадсько-політичних, національно-культурних та державно-будівничих площинах. Чіткі призми визначенности українського національного інтересу, пропонувані українським націоналізмом, стали духово-ідеологічною базою, на засадах якої будувалась Українська Держава – Карпатська Україна. Саме в цьому факті був вираз високої національної свідомості, що витікав із реального стану Української Нації та національних інтересів. На превеликий жаль, нащадки здригнулися. У 90-х роках рецедиви домінування ре-

32. Кандиба О. Лист до Дмитра Донцова від 3 червня 1934 р. (Листи Олега Ольжича до Дмитра Донцова) // Українські проблеми. – 1994. – № 4-5. – С. 135.

33. Вовки в овечій шкурі // Свобода. – 30 липня 1936 року.

гіональних інтересів над національними, а то і відкрита українофобія до українського мали відчутне місце у політикумі краю.³⁴

Визначеність в політико-ідеологічій царині автоматично зумовила за стрункість і чіткість у веденні політики урядом Карпатської України та громадським активом того періоду. Уряд Карпатської України проявив сильну державницьку волю, намагався вирішити посталі проблеми з огляду на екстремальні умови того періоду. Про це не треба забувати. Екстремальність була постійною ознакою існування Карпатської України. У цьому надзвичайному стані уряд діяв адекватно умовам, що склалися, постійно контролював та керував ситуацією, аж до часу прямої агресії Угорщини. Тільки інституційно-державницька нерозбудованість як незалежної держави, особливо у військово-оборонній галузі (за короткий часовий проміжок цього, справді, досягти було неможливо), не дозволили витримати мілітарний напад. Однак зупинимось на тих проблемах, які урядові вдалося розв'язувати, засвідчуючи свою державницьку зрілість, адміністративну компетентність, політичну далекоглядність. Перш за все досягнув політичної консолідації всіх українських національних сил. Ця проблема залишається актуальною і сьогодні. Спочатку об'єднання в Першу Центральну Українську народну раду,³⁵ а задля обіцяної автономії – і в один блок з русофілами.³⁶ У 1938-1939 роках український політичний блок проявив стійкість, що призвело до утворення нової політичної структури – Українського Національного Об'єднання (УНО),³⁷ яке отримало мандат довір'я народу (92,4%) під час виборів до Союму – законодавчого органу Карпатської України.³⁸ Це була справді знакова і повчальна для нашого сьогодення подія. Без такої консолідації Карпатська Україна не була б реальною, адже утверджувалася вона в умовах сильного зовнішнього тиску, майже цілковитої ізоляції та постійної політичної і терористичної диверсії.³⁹

34. Довгей В. Прометей Карпатської України // Державність. – 1996. – № 3. – С. 17; Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у XX ст. – Відродження, 1992. – С. 15; Дашкевич Я. Етнічні псевдоменишини в Україні // Українські проблеми. – 1994. – № 4-5. – С. 116.

35. Червак Б. Ми лиш брості тих гордих, тих триста, що за місто віддали життя (Іван Ірлявський) // Між лезом меча і сріблом полину: збірка статей. – Дрогобич, 1994. – С. 53.

36. Росоха С. Союм Карпатської України. – Львів, 1991. – С. 23, 27; Химинець Ю. Закарпаття – жертва фашистської Німеччини // Українські Карпати: Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). – Ужгород, 1993. – С. 518.

37. Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у XX ст. – Відродження, 1992. – С. 52.

38. Балага Ю. Політичне русинство і будівництво української держави // Українські проблеми. – 1994. – № 2. – С. 71.

39. Довгей В. Передмова до другого видання книги проф. Петра Стерча «Карпато-Українська держава» // Стерчо П. Названа праця. – С. XXIII; Фендик С. А. Символ надежды нашей // Русский народный календарь на обыкновенный год 1929. – Ужгород, 1928. – С. 51.

Наступний успіх українських сил у краї – це ідеологічний та політичний розгром антинаціональних сил, так званих русофілів. Це дало змогу деяким сучасним історикам зробити висновки, що вказаний період був часом «жорстокого авторитарного правління»,⁴⁰ адже русофіли були недемократично витіснені, політично ізольовані. При цьому наголошується, що не всі русофіли симпатизували Угорщині, серед них були і такі, що виступали за єдність із Чехо-Словаччиною.⁴¹ Таке мислення з позицій не-національних категорій є помилковим. Адже вище вже зазначалося, що всі політичні сили та представництва національних меншин були представлені і легалізовані в політикумі краю в 1938-1939 роках, незалежно від соціальної спрямованості. Захисний бар'єр деконструктивним силам у національно-державницькому відношенні був поставлений, але мав він характер більше пропагандивно-ідеологічний. Усі розвинені держави світу легалізують лише лояльні до державної нації і держави сили. З національною безпекою ніде не граються, її пильнують. У такий спосіб країни Балтії політично ізолювали величезну російськомовну деструктивну силу, що викликало справді істерію в МЗС та ЗМІ Російської Федерації в 90-х роках. Ідучи цим шляхом, Латвія, Литва та Естонія забезпечили собі національну безпеку та політичну стабільність. Це, мабуть, аксіома. Поза вартістю національної державності не може існувати демократії. Тоді вона вже буде системою, яка спекулює ідеями демократії для ліквідації самої національної державності.

Основна провина русофільства того періоду полягала не в тому, що воно було проугорської державної орієнтації. Яка різниця, на яку державу вона орієнтується, якщо нема російської: Угорську, Чехо-Словацьку чи Польську? Ні логічної, ні етичної різниці тут немає. Зло полягало в самому русофільстві, як ідеології російського імперіялізму. Саме в доктрині російського імперіялізму закладені справжні джерела зла. І то дарма, що нищило воно українство силами самих українців. Бо і Фенцик, і Бродій, і Бачинський були етнічними українцями, що стали жертвами цієї доктрини, як і тисячі подібних у Закарпатті, Пряшівщині, Східній Галичині, Північній Буковині. Українська історія напрочуд знає багато прикладів неукраїнської реалізації українського творчого потенціалу в чужих парадигмах та імперативах. Знищення українського національного руху в Західній Україні, дестабілізація ситуації в Австрійській (пізніше Австро-Угорській) імперії, створення сприятливого ґрунту для загарбання Росією західноукраїнських земель – така роля відводилася русофільству. Після закінчення Першої світової війни, як одночасно і розвалу Австро-Угорщини та Білої Росії, русофільство еволюціонувало в Західній Україні до орі-

40. Стерчо П. Названа праця. – С. 36-37.

41. Магочій П. Названа праця. – С. 143.

ентації на різні державні організми Центральної Європи.⁴² Ярослав Дашкевич у праці «Етнічні псевдоменшини в Україні» говорить, що псевдоетноси, «не маючи у собі достатніх внутрішніх духових сил, зникають з хвилиною зміни політичних обставин чи політичної кон'юнктури». На українських етнічних землях русофільство в політичній та ідеологічній площині може існувати виключно лише як п'ята колона. А чому більшість русофілів орієнтувалася на Угорщину? Та тільки тому, що Чехо-Словаччина не проводила суворої політики проти української течії в національному русі, тоді як на Угорщину русофіли дивилися з надією, що вона не буде церемонитися із українським національним рухом. Український політикум у Закарпатті це прекрасно розумів і взяв прямий курс на побороення русофільства як політико-ідеологічного явища, як деморалізованої п'ятої колони в національно-державницькому устремлінні українців Закарпаття. До того варто зауважити, що і русофілів характеризувала абсолютна ідеологічна визначеність, а тому вони не сприяли консенсусу в суспільстві, а навпаки, поглиблювали конфліктність. Їх мислення проходило не в стилі толерантності, а в харизмі російського догматичного імперіалізму. Вони б накидали суспільству російську імперську ідеологему «єдиного російського народу від Попраду по Камчатку». У цьому постійно переконували краян русофіли. Справді, створеному мітові можна було протиставити лише гасло «Україна понад усе».

(Далі буде)

42. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938-1939 років // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – Ужгород, 1994. – С. 60.

Євген Чернецький

Предки Івана Нечуя-Левицького

«У нього була вже українська ідея...».

З листа Івана Нечуя-Левицького
до Олександра Кониського
Кишинів, 1. V. 1876 р.

Дослідження родоводу Івана Нечуя-Левицького дозволило значно поглибити ті, зрештою, невеликі відомості, що подав сам письменник у своїх життєписах. Студіюючи родовід Левицьких,¹ вдалося уточнити та зібрати нові біографічні відомості про Іванових батька, діда, прадіда та прапрадіда. Як згадував Нечуй, вони були священиками в Стеблеві. За його часів ще зберігалися перекази про о. Петра Левицького, бо довго прожив його син, Нечуйів дід о. Степан. Також Левицькі ще пам'ятали про своє початкове родове прізвище – Леонтовичі.² Маємо відомості про протопласту о. Іоанна, який, очевидно, і був першим Левицьким у цьому роду.

Метою моєї статті «Левицькі в Стеблеві (1793-1905). Родовід»³ було відтворення генеалогічного дерева роду в стеблівський період його буття. Складність полягала в тому, що й у Стеблеві, і по всьому півдню Київщини у XVIII ст. з'являється чимало священичих родів із прізвищем Левицькі. За нашими спостереженнями це священиче прізвище є найпоширенішим, принаймні для Київщини. У першій половині XIX ст. з'являється чимало Левицьких, у яких співпадає ще й ім'я, а надалі також і по батькові. Коли Іван Левицький вирішив додати до свого прізвища псевдо Нечуй, то головною причиною було значне розповсюдження Левицьких. У листі до Михайла Грушевського від 30 січня (17 січня) 1905 року він писав: «Отак [Іван Нечуй-Левицький. – Є. Ч.] надалі підписуйте мене на виданнях, бо і в Росії я так підписуватимусь. Тих Іванів Левицьких є чимало. У Києві животіє два Івани Семеновичі Левицьких і в Галичині є Іван Левицький».⁴ Якби ми мали на меті укласти реєстр усіх Левицьких тільки Київщини XIX ст., то, безумовно, результат вийшов би вражаючим.

1. Чернецький Є. Левицькі в Стеблеві (1793-1905). Родовід // Студії над життєписом Івана Нечуя-Левицького. – Біла Церква: ТОСК, 2000. – С. 11-24.

2. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів у десяти томах. (Біографічні матеріали, статті та рецензії, фольклорні записи, листи). – Київ: Наукова думка, 1968. – Т. 10. – С. 263.

3. Чернецький Є. Левицькі в Стеблеві ... – С. 11-24.

4. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів... – Т. 10. – С. 432.

Маючи таке складне завдання, ми подавали біографічні відомості про предків Нечуя-Левицького лише в тих випадках, коли вони були необхідні для з'ясування родинних зв'язків. Зараз, коли генеалогічне дерево священничого роду Левицьких зі Стеблева відтворене, подаємо й відомості до біографій предків класика української літератури.

О. Іоанн Левицький (?-1722-1775-?)

Протопластою священничого роду Левицьких зі Стеблева є о. Іоанн, якого в 1742 року висвятив митрополит Атанасій Шептицький. Божу службу о. Іоанн проводив у місцевій церкві св. Миколая. У рік Коліївщини він перейшов на православний обряд. Останню згадку про нього маємо з 1775 року.⁵ З синів о. Іоанна відомі Петро, Григорій і, можливо, ще Антон.⁶ Від Петра походять оо. Степан і Семен, які були, відповідно, дідом і батьком Івана Нечуя-Левицького.

О. Петро Левицький (1748/1749 – 1813)

Старший син о. Іоанна – Петро – народився 1748 або 1749 року.⁷

Спеціальної освіти Петро Левицький не отримав,⁸ а навчався, очевидно, під керівництвом батька, що на той час було типовим для місцевого духовенства XVIII ст. Одружився Петро перед 1777 роком, коли його висвятили у священники. За дружину він узяв Меланію, яка народилася близько 1755-1756 рр.⁹

Священний сан Петро Левицький прийняв 22 березня 1777 року від преосвященного Іларіона, єпископа Переяславського і Бориспільського.¹⁰ Очевидно, що таїнство свячення о. Петра відбулося в Переяславі, де перебувала катедра переяславських владик. Сам о. Петро свідчив, що одразу був висвячений на місце свого батька, тобто на настоятеля. Це означає, що о. Іоанна тоді вже не було серед живих або він тяжко хворів і не служив. Стеблівські православні парафії порівняно тривалий час не зазнавали утисків з боку місцевої адміністрації, яка мала за звичай втручатися в церковні справи. О. Петро «задовольнявся цим благим становищем» до 1788 року, коли більшість місцевих православних парафій була переведена на греко-католицький обряд.¹¹ Протягом цього десятиліття в родині о. Петра народилися Марфа (бл. 1778/1779),¹² Даміян (бл. 1780/1781)¹³ та Анна (бл. 1787/1788).¹⁴

5. Чернецький Є. Левицькі в Стеблеві... – С. 13-14.

6. Там само.

7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 2, спр. 101, арк. 4-4 зв., 11.

8. Там само, арк. 4.

9. Там само, арк. 4, 11.

10. Там само, арк. 4.

11. Там само, арк. 9.

12. Там само, арк. 4 зв., 11.

13. Там само, арк. 4, 11.

14. Там само, арк. 4 зв., 11.

Схоже, що о. Петро виявив упертість під час переміни обряду, бо зазвичай досить толерантні методи переконання греко-католиків наразі не подіяли. У більшості відомих нам випадків парохі на Південній Київщині у XVIII ст. двічі, а то й тричі переходили з одного обряду на інший, зберігаючи в такий спосіб свою посаду. Нечисленні випадки вигнання пароха з його парафії були викликані тільки категоричною відмовою священика виголосити Символ Віри за греко-католицькою чи православною формулами та приєднатися до Апостольського Престолу чи до Православної Церкви. Саме категоричну вірність Православній Церкві й продемонстрував у 1788 році о. Петро Левицький. Така тверда настанова, узагалі нетипова для парафій Південної Київщини, викликала гостру реакцію. Зі слів самого о. Петра знаємо, що його вигнали з парафії, пограбували майно, певний час тримали у в'язниці та били.¹⁵ З родинних переказів Левицьких відомо, що о. Петра «уняти й поляки душили димом у хаті, щоб він пристав на унію, але він зостався православним».¹⁶ Більших подробиць ми не знаємо, натомість маємо свідчення про інші варіанти цих подій.

Серед причин, які призвели до вигнання о. Петра, може бути й висвячення митрополитом Ясоном Юноша-Смогоржевським 9 грудня 1783 року о. Василя Левицького на свяченика церкви св. Миколая. Цей факт змушує нас критично поставитися до історії подій 1788 року у розповіді о. Петра. Як свідчив о. Василь Левицький, він не мав родинних зв'язків з о. Іоанном та його сином о. Петром,¹⁷ і це цілком можливо, адже, як уже зазначалося, популярність прізвища Левицький на Київщині у XVIII ст. була дуже висока. Факт висвячення о. Василя Левицького до парафії св. Миколая в 1783 році свідчить про те, що парафія мала ще перед 1788 роком перейти на греко-католицький обряд. Що ж до вигнання о. Петра аж у 1788 році, то воно свідчить або про його попередній перехід до унії з пізнішим поверненням до православного обряду, або про неправдивість дати свячення о. Василя Левицького. Останнє є можливим, адже відомо, що пізніше о. Василь підробив один документ, давав неправдиві свідчення, крім того, в іншому документі датою свячення о. Василя вказано 9 грудня 1788 року!¹⁸ За іншими свідченнями, о. Петро пробув настоятелем лише рік,¹⁹ потім його зігнали з парафії й він мешкав у Стеблеві, нарешті, у 1788 році його вигнали з містечка.²⁰ Без додаткових досліджень розібратися в подіях 1788 року доволі складно. У будь-якому випадку у висліді цих подій о. Василь Левицький залишився парохом стеблівської парафії

15. Там само, арк. 9.

16. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів... – Т. 10. – С. 263.

17. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 2, спр. 101, арк. 30.

18. Там само, арк. 14 зв.

19. Там само, арк. 4.

20. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 4, спр. 66, арк. 2.

св. Миколая. Наступні роки о. Петро Левицький не мав парафії і, можемо припустити, існував, як і інші вигнанці, за рахунок виконання для бажаючих тих треб, котрі згідно з православним обрядом можна було здійснити приватно поза церквою. Враховуючи, що о. Петра пізніше активно підтримували парафіяни церкви св. Миколая, можемо припустити, що він спочатку продовжував мешкати в Стеблеві, можливо, у родичів по матері чи по дружині, а вже згодом шукав свою долю десь далі.²¹ В одному з пізніших документів зазначено, що перед 1794 роком о. Петро «скитался по разным местам» («мандрував різними місцями»)²² Тим часом у його родині народилися молодші діти: Степан (Стефан) (бл. 1790/1791),²³ Дорофій (бл. 1794),²⁴ Іван (бл. 1792/1794).²⁵

У 1794 році, перебуваючи «у віддаленості», о. Петро почув указ російської імператриці Катерини II, яка, встановивши свій контроль над українськими правобережними землями після другого розподілу Речі Посполитої, дозволила всім священикам-вигнанцям повернутися до своїх парафій.²⁶ На той момент парафія св. Миколая вже перейшла на православний обряд. Клопотання стеблівців про це датоване 4 вересня 1794 року.²⁷ Очевидно, симпатії стеблівців були на боці о. Петра, бо тоді ж він повернувся до Стеблева й за підтримкою парафіян, поміщика й дозволу преосвященного Віктора Садковського обійняв посаду настоятеля церкви св. Миколая.²⁸ Тоді ж о. Василь Левицький, який того року перейшов на православний обряд, був переведений до парафії св. Михайла містечка Лисянки. Обидва розпорядження були втілені в життя богуславським благочинним о. Стефаном Левандовським.²⁹ Важливою для успішного повернення о. Петра до Стеблева та переведення о. Василя до Лисянки була підтримка протоієрея Стефана Левандовського, богуславського благочинного. Цей впливовий священик уже в 1760-х роках був відомим провідником православних на Поліссі й залишився серед небагатьох, хто не тільки декларував свої погляди, але й займав тверду життєву позицію. Невеличка православна Богуславська протопопія, яка складалася протягом 1788-1794 рр. з кількох парафій, незламно трималася посеред домінуючої обрядової толеранції, що в багатьох випадках виглядала байдужістю. (Про о. Левандовського, зокрема, див.: Чернецький Є. Протопія Ва-

21. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 2, спр. 101, арк. 9.

22. Там само, арк. 4.

23. Там само, арк. 4 зв., 11.

24. Там само, арк. 4-4 зв., 11.

25. Там само, арк. 4 зв., 11; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1293, арк. 885; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1002; ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1069.

26. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 2, спр. 101, арк. 9-9 зв.

27. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 4, спр. 66, арк. 2.

28. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 2, спр. 101, арк. 9-9 зв.

29. Там само, арк. 30.

силь Зражевський (1733-1796). – Біла Церква: Мустанг, 2000. – С. 18.). Настановчий документ о. Петрові на стеблівське настоятельство о. Стефан Левандовський підписав 28 грудня 1794 року.³⁰ Проте конфлікту між оо. Петром і Василем ці переведення не вирішили, адже о. Василь був змушений полишити в Стеблеві власні будинки та землю.³¹

Протягом наступних років о. Петро почав відновлювати своє господарство. На 1797 рік на церковній садибі було дві хати, а третя будувалася. На церковній рузі господарив сам о. Петро. Також мав город. Грунти, які він тримав на чиншовому праві, були віддані під заставу парафіянам, щоб сплатити чинш. Загалом церковне господарство було сильно пошарпане через події 1780-х та 1794 років, коли сам о. Петро мусів якесь майно забирати з собою під час вигнання, а потім те ж саме робив його наступник в аналогічній ситуації.³²

Поки о. Петро клопотався з господарством, о. Василь Левицький влітку 1797 року блискавичним наскоком вихопив з його рук настоятельство парафії св. Миколая в Стеблеві. Під час приїзду до Стеблева його власників – княгині Францишки Яблоновської та її племінника князя Андрія Воронецького – о. Василь з'явився в містечку, підробив лист від стеблівців та запевнив обох поміщиків у бажанні стеблівських парафіян мати саме його за настоятеля. Княгиня Францишка ще 1783 (?) року підписувала презенту о. Василя й, можливо, це також сприяло досягненню його мети. Князі кожен від себе підписали листи до митрополита щодо своєї підтримки кандидатури о. Василя Левицького на посаду настоятеля церкви св. Миколая.³³ Сенс цих листів полягав у тому, що о. Петро цими роками не подбав про видачу йому ставленої грамоти, без якої перебування на посаді лишалося юридично не упорядкованим. У серпні о. Василь Левицький подав митрополитові Єрофію клопотання про затвердження його на посаді настоятеля церкви св. Миколая.³⁴ До клопотання він додав листи князів та парафіян. Про о. Петра згадано поміж іншим уже в кінці клопотання як незатвердженого на посаді священика, якого о. Василь просив перевести до ... Лисянки! О. Василь заявив також про відсутність в о. Петра в Стеблеві «осідлості». Клопотання було написане впевнено, з почуттям неспростовності його прав. Митрополит Єрофій 1 вересня розглянув клопотання о. Василя Левицького цілком на його користь, але зробив пророчу приписку:

30. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 4, спр. 66, арк. 2-2 зв.

31. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 2, спр. 101, арк. 1.

32. Там само, арк. 17 зв.

33. Там само, арк. 3, 6.

34. Цікаво, що о. Василь не на багато розминувся в Києві з дячком Григорієм Левицьким, молодшим братом о. Петра. Дячок Григорій наприкінці червня та на початку липня проходив у Києві необхідні випробування та отримав дяківські свячення до церкви св. Миколая. Рекомендаційне свідоцтво своєму братові о. Петро підписав 26 червня. Див.: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 2, спр. 71, арк. 1-3 зв.

... ежели вышепомянутые от имени Княгини Яблоновской и Князя Воронежского прошения окажутся после несправедливыми и они станут просить удаления его Левицкого от Стеблевской церкви потому что от них о бытии ему тамо священником не было согласия тогда он Левицкий не только лишению Стеблевского прихода и неопределению к другому месту но и запрещению за обман священнослужения и исправления всех треб себя подвергнет (... якщо вищезгадані від імені Княгині Яблоновської і князя Воронежського супліки виявляться згодом несправедливими і вони стануть просити відлучення його, Левицького, від Стеблівської церкви, тому що від них про перебування його там священником не було згоди, тоді він, Левицький, не тільки позбавиться Стеблівської парафії і не буде призначений на інше місце, але й за обман наразиться на заборону священнослужіння та відбування всіх треб).³⁵

4 жовтня о. Василь Левицький вислухав указ митрополита та отримав ставлену грамоту на стеблівську парафію св. Миколая.³⁶

Як пізніше згадували стеблівці, о. Василь з великим піднесенням приїхав до Стеблева, «носився с грамотою по домам питейным» («носився з грамотою по питних домах»), повсюди читав усім її текст та зазначав, що він стеблівців «законтрактував» за хабар у 200 рублів.³⁷ О. Петро, згідно з указом митрополита, мав їхати до Лисянки, зібрати відповідні документи та подати клопотання про видачу ставленої грамоти на Лисянську парафію. Звичайно, о. Петро не схотів туди їхати, і на те було чимало причин. Настоятельство парафії св. Миколая в Стеблеві було його батьківщиною. Повернення на цю посаду в 1794 році стало певним реваншем після скрутних років вигнання. Що ж до Лисянської парафії, то йшлося лише про половину прибутків настоятеля, адже половина їх належала другому священникові. Зрештою, стеблівці підтримували саме о. Петра, і йому варто було спробувати втриматися на парафії св. Миколая.

О. Петро починає збір потрібних документів. Спочатку лист на його користь підписують стеблівські парафіяни. Потім, 15 жовтня, відкупщик і спадкоємець Стеблівської волости, відставний поручник лейб-гвардії і шамбелян Костянтин Крукович герба Корвін підписує Atestatum про свою згоду на затвердження о. Петра Левицького на посаді настоятеля церкви св. Миколая та підтверджує лист від стеблівських парафіян. Нарешті, о. Петро подає клопотання митрополитові Єрофію з викладом свого бачення проблеми. У ньому він звинувачує о. Василя у фальшуванні листа від парафіян.³⁸ 28 жовтня 1797 року митрополит Єрофій підписує указ про слідство, яке мали вчинити в Стеблеві два протоієреї: корсунський благочинний Іоанн Охота-Либицький і лисянський благочинний Вукола Привицький. Їм доручалося перевірити правильність підписів на ли-

35. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 2, спр. 101, арк. 8-8 зв.

36. Там само.

37. Там само, арк. 22 зв.

38. Там само, арк. 2.

стах, які о. Василеві видали князі та парафіяни, і так само перевірити листи о. Петра. Також отці благочинні мусіли з'ясувати, яку нерухомість мали оо. Василь і Петро в Стеблеві. На час слідства рішення про затвердження о. Василя в Стеблеві та про переведення о. Петра до Лисянки лишилося в силі.³⁹ 28 листопада благочинні отці отримали указ із Києва. Рапорт про слідство в Стеблеві датований 29 грудня. Під час слідства з'ясувалося, що підписи всіх трьох поміщиків дійсні, але лист, начебто виданий о. Василеві від парафіян, насправді ним сфальшований. Щодо нерухомості, то о. Василь виглядав значно статечнішим. Він мав три хати та ще землю, але хати стояли на чиншовій землі.

Крім підтвердження фальшування листа парафіян, на о. Василя чекали й інші неприємності, бо стеблівці, бажаючи його нарешті здихатись, зібралися на сход і склали клопотання на ім'я митрополита Єрофія, у якому вони підтвердили вже відомі злочини о. Василя та додали реєстр інших. З цього клопотання видно, що о. Василь пиячив, перелюбодіяв з різними жінками, зокрема, й із заміжніми, відмовляв у требах, вимагав більшої, ніж звичайно, плати, бився, спокушав парафіян непристойними словами, похвалюваннями, недоречним сміхом, зокрема, під час поминальних трапез тощо. Свідчення на сході давали Яків Артеменко, Филип Баштовий, Мотря Бедиха, Іван Боровиченко, Клим, Марко і Яків Волошиненки, Гавриїл Герасименко, Юхим Горбенко, Дмитро Деценко, Ірина Дядюриха, Фома Дяченко, Павло і Євфросинія Іващенко, Агрипина Лесиха, Клим і Мойсей Логвиненки, Луцинський, Марковський, Стефан Мирочник, Іван Нетребенко, Денис Плахтійенко, Матвій Портний, Данило Сивоконенко, Ян Славинський, Андрій та Агафія Сливенки, Хведір Сліпченко, Прохор Тихоненко, Олександр Федорович, Абель Шинкар, Панько Щербина і Миколай Яблонський. Записав свідчення та підписався за всіх парафіян братчик церкви св. Миколая Іван Жарко. 28 грудня 1797 року рапорт про стеблівське слідство та клопотання Жарка отримали в Києві. 12 січня 1798 року митрополит Єрофій наказав о. Петрові до кінцевого вирішення питання лишатись у Стеблеві при церкві св. Миколая, а о. Василеві – за три дні по об'яві указу виїхати до Києва для допиту; у разі відмови наказано позбавити його права священодії та здійснення треб і відправити під охороною до Києва його ж коштом «при репорті». 16 січня корсунський благочинний Іоанн Охота-Либицький рапортував про виконання указу. О. Василь виїхав до Києва, де дав свідчення, в яких заперечив правдивість свідчень стеблівських парафіян. Насамкінець він просив провести додаткове слідство. Зрештою більшість свідчень стеблівців підтвердилася повністю чи принаймні частково й о. Василеві була призначена піврічна епітимія в Богуславському монастирі, а о. Петро залишився на батьківській парафії.⁴⁰

39. Там само, арк. 12 зв., -13.

40. Там само, арк. 14, 17-17 зв., 21-22 зв., 26 зв., 27-28, 30-32 зв.

Не минуло ще й року відтоді, як о. Василь полишив турбувати о. Петра та стеблівців,⁴¹ як скоїлося інше горе. 20 вересня 1798 року згоріла церква св. Миколая. Початок пожежі встигли помітити,⁴² але врятувати стару ще 1731 року⁴³ дерев'яну будівлю в суху погоду за тодішніх умов було неможливо. Тільки встигли винести майже все церковне начиння, яке потім перевірили за списком. Антимінс, гробницю і Святі Дари того ж дня о. Петро переніс до церкви Преображення Господнього.⁴⁴ Надалі о. Петро продовжував писатися настоятелем погорілої церкви св. Миколая, бо було вирішено відбудувати церкву.

Як не парадоксально, але на початок 1800 року о. Петро все ще не мав ставленої грамоти на парафію св. Миколая. Минули часи змагань з о. Василем, уже й сама церква згоріла, і о. Петро священиодівав, а його парафіяни вдовольняли свої духовні потреби в церкві Преображення Господнього, як, нарешті, 4 жовтня 1800 року о. Петро отримав у Богуславському духовному правлінні рапорт, з яким поїхав до Києва отримувати грамоту. Консисторська справа про видачу о. Петрові Левицькому ставленої грамоти датована 22 жовтня.⁴⁵ Ця ставлена грамота, відсутність якої не дешево коштувала о. Петрові, втратила чинність у 1803 році, коли було вирішено не будувати нову церкву св. Миколая, сама парафія скасована, а її настоятеля переведено до іншої стеблівської церкви Преображення Господнього другим священиком на дияконську частину прибутків. За другим преображенським священиком так і лишилася закріпленою зароська частина об'єднаної Стеблівської парафії.⁴⁶

Підросли діти. Старший син Дем'ян став селянином, двічі одруженим. Молодшу дочку о. Петро видав у 1810 році за шляхтича Андрія Жуковського. Двоє молодших синів – Степан і Дорофій (Єрофій) – готувалися продовжити батьківську справу. Степан був дячком у Сидорівці, а Дорофій навчався в Київській академії. Наймолодший син Іван помер 1808 року.⁴⁷

Цими роками життя о. Петра було сумним. Він почав пити і подавав негідний приклад парафіянам. У 1810 році на це звернув увагу благочинний й зробив відповідну відмітку в клірових відомостях церкви Преображення Господнього.⁴⁸ 29 лютого 1811 року від «натуральної хвороби» померла

41. О. Василь Левицький час від часу мав ще з'являтися в Стеблеві, бо клопотався про продаж свого нерухомого майна. Лише 24 січня 1801 р. він продав Йосифові Ясевичу, клієнтові княгині Вікторії Яблоновської, будинок з городом та «всем строением» («усією будівлею»). Важко вирішити, чи йдеться про один з його трьох будинків у Стеблеві, чи це всі три будинки розташовувалися на одній садибі. Див.: ЦДІАК України, ф. 481, оп. 1, спр. 14, арк. 443.

42. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 60, арк. 1.

43. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – Киев, 1864. – С. 607.

44. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 60, арк. 3-3 зв.

45. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 4, спр. 66.

46. Чернецький Є. Левицькі в Стеблеві... – С. 11.

47. Там само. – С. 14-15.

48. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 304, арк. 1 зв.

Меланія, дружина о. Петра.⁴⁹ Сам священник, якому вже йшов сьомий десяток, слаббував і хворів. 11 грудня 1811 року датована консисторська справа про його звільнення з посади через старість і слабкість здоров'я.⁵⁰ Помер о. Петро 23 вересня 1813 року у с. Будищі Звенигородського повіту.⁵¹

О. Степан Левицький (1790/1791-1872) Степан (Стефан), другий син о. Петра, народився близько 1790-1791 рр.⁵² Напевно він отримав лише домашню освіту від батька, бо ніде не згадується про його навчання. Натомість пізніше його служіння дячком є переконливим свідченням на користь лише домашньої освіти.

У віці близько двадцяти років Степан Левицький починає самостійне життя. 26 жовтня 1810 року він був хрещеним батьком в Удівченків.⁵³ Скоро після цієї події Степан Левицький прийняв дячківські свячення й був призначений до церкви Преображення Господнього села Сидорівка Богуславського повіту. Цими ж роками відбулося і його одруження з Євфросинією, дочкою стеблівського селянина Василя Коркішки.⁵⁴ Степанів тесть походив з великого шляхетського роду, закоріненого на Овруччині, але його родина збідніла та стала міщанською ще в першій половині XVIII ст.

Після звільнення батька з посади Степан подав клопотання про своє висвячення на батьківське місце.⁵⁵ 4 грудня 1812 року він прийняв священничі свячення від преосвященного Феофілакта до церкви Преображення Господнього містечка Стеблева. Невдовзі митрополит Серапіон видав йому ставлену грамоту на посаду другого священника.⁵⁶

Саме за часів перебування о. Степана на посаді другого священника в його родині народилися всі відомі нам діти подружжя Левицьких. Спочатку чотири хлопчики, потім три дівчинки: Семен (1.09.1814),⁵⁷ Петро (2.01.1817),⁵⁸ Іван (8.05.1821),⁵⁹ Олександр (9.06.1824),⁶⁰ Надія (бл. 1827),⁶¹ Олександра (бл. 1829),⁶² Євдокія (бл. 1830).⁶³ Із синів тільки двоє старших продовжили рід.

49. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1335, арк. 762 зв; Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), ф. 201, оп. 1, спр. 1, арк. 142.

50. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 15, спр. 71, арк. 11. На жаль, ця справа була утилізована. Залишилася лише її назва в описі.

51. ДАЧО, ф. 201, оп. 1, спр. 1, арк. 167 зв.

52. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 2, спр. 101, арк. 4 зв., 11.

53. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1319, арк. 731.

54. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів... – С. 263.

55. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 16, спр. 7, арк. 18.

56. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 305, арк. 157 зв.

57. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1376, арк. 697; ДАЧО, ф. 201, оп. 1, спр. 1, арк. 38.

58. ДАЧО, ф. 201, оп. 1, спр. 1, арк. 49 зв.

59. Там само, арк. 67.

60. Там само, арк. 80 зв.

61. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1016, спр. 276, арк. 317.

62. ДАЧО, ф. 223, оп. 1, спр. 2, арк. 20.

63. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1016, спр. 303, арк. 1274.

О. Степанові судилося підвестися ще на один щабель – він обіймає посаду настоятеля церкви Преображення Господнього. Згадку про нього як настоятеля маємо з 1830 року.⁶⁴ Завдяки цій посаді покращилися статки родини, а нащадки о. Степана отримали належну освіту. Син Семен та онук Амвросій були настоятелями цієї церкви аж до 1905 року, а онук Іван Семенович став відомий світові як Нечуй-Левицький.

1834 року о. Степан був «усунений з посади».⁶⁵ Чому це сталося, сказати важко, адже він був тоді не старою людиною – йому виповнилося близько 44 років. Хворобу, як причину звільнення з посади, теж не можна прийняти, адже о. Степан після цього прожив ще 38 років. Скоріше якесь порушення канонічних правил спричинилося до його звільнення. Про його заняття протягом другої половини життя ми нічого не знаємо. Лише Іван Нечуй-Левицький мимохідь згадує: «При батькові доживав свій довгий вік до 90 літ дід Степан Левицький».⁶⁶ Помер о. Степан 1872 року й був похований у Стеблеві на парафіяльному кладовищі біля церкви Преображення Господнього.

О. Семен Левицький (1814-1872)

Семен (Симеон), старший син о. Степана, народився і був охрещений 1 вересня 1814 року у церкві Преображення Господнього. Його хрещеним батьком був дворянин Антон Суходольський.⁶⁷

Семен Левицький навчався в Київській духовній семінарії, яку закінчив 18 липня 1837 року зі ступенем студента. Одразу мав шукати собі наречену й клопотатися про висвячення на батьківське місце, яке на нього чекало ще з 1834 року, коли о. Степан був звільнений від посади. Одружився з Анною Трезвинською, яка походила з священичої родини. Його клопотання щодо висвячення у священики задовольнив позитивною резолюцією митрополит Філарет. 8 квітня 1838 року Семен Левицький отримав священичі свчення від преосвященного Інокентія, єпископа Чигиринського.⁶⁸

Про дружину о. Семена їх старший син залишив такі спогади:

Моя мати, Анна Лук'янівна, з фамілії Трезвинських, була дочкою священика Лук'яна Трезвинського. Він був священиком в панянському Лебединському монастирі. Моя мати була висока на зріст, здорова, весела, говорюча, мала добрий голос і за роботою любила співати українські пісні, як роблять селяни... Вона не вміла говорити по-великоруській і говорила чудовим чистим українським черкаським язиком зовсім по-народному, з приказками й прислів'ями. Вона була письменна, вчилася в лебединських черниць по церковнослов'янським книжкам і не могла од їх вивчитись по-руській... Зрісши коло стін монастиря, моя мати була дуже богомольна, любила молитись Богу з товстих полу-

64. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1016, спр. 276, арк. 317.

65. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1016, спр. 303, арк. 1274.

66. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів... – С. 264.

67. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1376, арк. 697; ДАЧО, ф. 201, оп. 1, спр. 1, арк. 38.

68. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 783, арк. 321 зв.-322 зв.

ставів, любила голосно читати вечорами житія святих. Читаючи житіє Іосифа Прекрасного, вона плакала, а я, слухаючи, плакав разом з нею. Вона знала церковні гласи, часто давала нотації дякам за те, що вони помилялись, читаючи парамеї і апостол, або переіначували гласи. Дві пари близнят... дуже попували її здоров'я. Мені було тринадцять літ, як поховали мою матір.⁶⁹

У Стеблеві народилися всі діти подружжя Левицьких: Іван (13.11.1838), Максим (14.04.1840), Амвросій і Анна (1.01.1842), Олександра (17.03.1844), Марія (9.06.1845), Олена (20.05.1847), Дмитрій і Федір (15.05.1849).⁷⁰ З них старшому синові судилося прославити рід Левицьких зі Стеблева своїми літературними та науковими творами.

Діяльність о. Семена в Стеблеві цілком відповідала кращим зразкам священничого служіння. Маючи численну рідню серед парафіян та вже столітнє коріння свого роду в стеблівській землі, о. Семен доклав чимало особистих зусиль та залучився підтримкою місцевого люду для упорядкування церковних справ, активно займався душпастирською й просвітницькою діяльністю.

Про його побут та особисті зацікавлення залишилися спогади Івана Нечуя-Левицького, записані за чотири роки по смерті о. Семена:

Батько не мав впливу на мене: дуже флегматичний, заїкуватий в розмові, але не в читанні й у проповідях, він сидів, а більше того лежав у своїй кімнаті з книжкою в руках і рідко виходив до нас – і нас не пускав до себе. Він не любив хазяйства, все сидів над книжками і був придатний більше до тихої кабінетної життя. [...] Мій батько любив українську історію і літературу. Між його книжками не було ні Пушкіна, ні Гоголя, але була «Історія Малоросії» Бантиш-Каменського й Маркевича, була Літопись Самовидця і інші книжки, що тоді виходили. Він любив говорити проповіді по-українській, часто розказував про право українського народу й славу, дуже був радий, побачивши українську євангелію Куліша і просив мене достати йому українську біблію. У ньому була вже українська ідея, що рідко трапляється між українськими священниками.⁷¹

Таланти о. Семена не лишилися непоміченими. 15 листопада 1845 року, коли йому вже виповнилося 31 рік, митрополит Філарет призначив його благочинним 6-ї частини благочинія Канівського повіту й одночасно співробітником попечительства.⁷² Уже 5 липня 1847 року митрополит

69. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів... – С. 263-264.

70. Чернецький Є. Левицькі в Стеблеві... – С. 16-17.

71. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів... – С. 263.

72. Пізніше в Канівському повіті було «Уездное отделение Губернского Комитета Общества попечительного о тюрьмах», старшим директором якого був місцевий предводитель дворянства. Див.: Киевская губерния. Личный состав правительственных и общественных учреждений и алфавитный список населенных мест Киевской губернии, с указанием числа жителей, уезда, волости, стана, участка урядника, мирового судьи, судебного следователя, мирового посредника и разстояния от уездного города. – Киев, 1885. – С. 64.

Філарет за ревне служіння та старання виконання службових обов'язків нагородив о. Семена набедреником.

Помітними справами о. Семена в Стеблеві стали будівництво нової церкви та заснування церковнопарафіяльної школи. В обох випадках о. Семен розраховував лише на власні зусилля та підтримку парафіян.

Зібравши потрібні кошти, до яких долучив і власну частину, він спромігся 1852 року відбудувати церкву Преображення Господнього. Як і її попередниця, нова церква була дерев'яною, проте для кращого збереження її побудували на кам'яному підмурівку.⁷³ Святійший Синод двічі поспіль – 28 травня 1853 року та 17 липня 1854 року – благословляє діяльність о. Семена Левицького, а 26 серпня 1856 року його нагороджують оксамитовою фіолетовою скуфією. Того ж року він потрапив до списку священників, нагороджених бронзовим хрестом на володимирській стрічці та медаллю на андріївській стрічці, присвячених Кримській війні.

Про першу спробу впровадження церковнопарафіяльної освіти о. Семеном згадує його син Іван Нечуй: «Сам батько вчив мене письменству по граматці, часословцю й псалтирі. Я вчився з сільськими хлопцями в школі, що заклав мій батько. Та школа була недовго: приїхав польський пан і звелів забрати школярів до фабрики, а батькові сказав: „Як ви, ксьонже, вивчите мужиків, то піду й я на поле робити, підете й ви“». ⁷⁴ Тільки селянська реформа, яка вже йшла повним ходом, дозволила поновити ці спроби. У 1860 році о. Семен, реагуючи на ініціативу благочинного о. Петра Лебединцева щодо заснування церковнопарафіяльних шкіл у Білій Церкві, підтриману митрополитом, вирішує влаштувати таку школу й у Стеблеві при церкві Преображення Господнього. Після неминучих суперечок з місцевим поміщиком, о. Семен спромігся зрушити цю справу. Його зусилля були підтримані митрополитом, який 13 липня 1861 року висловив священникові свою вдячність і благословив за старанність в освітянській праці серед парафіян. 25 лютого 1863 року о. Семен був призначений законовчителем до заснованої та організованої ним же церковнопарафіяльної школи в Стеблеві.

13 квітня 1866 року о. Семен отримує свою останню нагороду за багаторічну працю на посаді благочинного – оксамитову фіолетову камилавку. Маючи на увазі свій вік – йому тоді виповнилося 52 роки – та бажаючи передати свою посаду молодшому синові о. Амвросію, о. Семен написав клопотання про переведення його на настоятельське місце до церкви св. Марії-Магдалини м. Білої Церкви. 19 вересня 1866 року його прохання було задоволене митрополитом. Одночасно о. Амвросиній подав клопотання і був переведений до Стеблева. Біла Церква в цей час стає ще

73. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1137, арк. 61.

74. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів... Т. 10. – С. 265.

одним родинним гніздом Левицьких. У білоцерківське село Трушки потрапляє дочка о. Семена Анна, яку видали за о. Григорія Радзівєвського.⁷⁵ У Білій Церкві о. Семен також був благочинним, але він перебував у цьому містечку досить короткий час. Уже наступного, 1867 року він звільняється й повертається до Стеблева, щоб доживати віку при молодшому синові.⁷⁶ До Білої Церкви на місце о. Семена попросився о. Андрій Татаров, його родич по невістці Олександрі Матвіївні ур. Татаровій. (О. Андрій перевівся до Білої Церкви з м-ка Матусова Черкаського пов.).

Про пляни о. Семена на відпочинку проливають світло спогади його сина Івана: «Перед смертю батько збирався писати козацьку повість і розказав мені сюжет тієї повісти».⁷⁷ На жаль, цим намірам не судилося здійснитися. Помер о. Семен Левицький 22 січня 1872 року і був похований при церкві Преображення Господнього м-ка Стеблева.⁷⁸

* * *

Історія Левицьких зі Стеблева не зовсім типова. Якщо оглянути загальну картину священничих родів Київщини, впадає в око кілька ключових моментів, що вирізняють предків Івана Нечуя-Левицького з загалу. Здається, їм притаманний ідеальний крок.

Дійсно, досить мало священників у XVIII ст. трималися обряду (хто православного, хто греко-католицького) за будь-якої кон'юнктури. Більшість воліла утримати посаду – це був інстинкт збереження родового статусу, колись прийнятого, який конче необхідно втримати й передати синові чи зятеві.

О. Петро Левицький, батько якого двадцять років був уніятим і сам, поза сумнівом, хрещений за греко-католицьким обрядом, ціною втрати посади настоятеля лишається православним. Він утратив не тільки стабільний щоденний хліб для себе й своєї родини, а й перекреслив майбутнє своїх дітей. Коли б не докорінні геостратегічні зміни 90-х років XVIII ст., на всіх його дітей чекала б селянська доля.

Ми не знаємо, з якої причини о. Степан мусів залишити свою посаду, але він, настоятель містечкової церкви, півжиття прожив цілком приватною особою, розказавши своєму синові та онукам чимало про свій рід та козацьку минувшину. Така доля теж цілком нетипова.

О. Семен – книголюб, любитель української історії та козацьких переказів – є одним із кількох піонерів церковнопарафіяльної освіти на Київ-

75. У майбутньому о. Григорій Радзівєвський, як і тесть, був благочинним у Васильківському повіті.

76. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 783, арк. 321 зв.-322 зв.

77. Нечуй-Левицький І. Зібрання творів... – Т. 10. – С. 263.

78. ДАЧО, ф. 201, оп. 1, спр. 1, арк. 38.

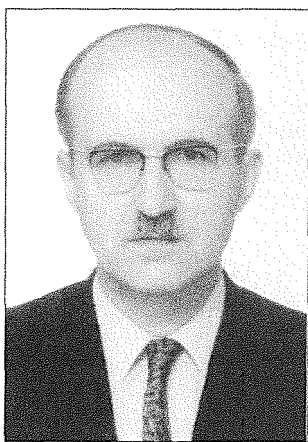
щині. Його перша спроба навчати селянських дітей відбулася в часи, коли цього ще ніхто не підтримував і не зрозумів. У нього вже був потяг до літературної праці, який цілком зреалізувався в його синові. «У нього була вже українська ідея»,— писав про батька Іван Нечуй-Левицький. О. Семен належав до покоління перших українських просвітників ХІХ ст. та польських хлопоманів. Як і завжди, більшість опікувалася побутом, статками, кар'єрою, а він «лежав в своїй кімнаті з книжкою і рідко виходив».

Доля кидає нам виклик — ми маємо відповісти. Більшість дбає про власну родину й зберігає народ як фізичну спільноту, меншість повсякчасно відтворює Ідею й робить цей народ Нацією. Коли говоримо про Українців, пам'ятаймо — вони є шлях, що не має початку й, віримо, що не матиме й кінця. □

Богдан Яцун

Український націоналізм і християнство у творчості Ярослава Стецька

З нагоди 90-річчя з дня народження
Провідника ОУН, Голови УДП
і Президента АБН

Ярослав Стецько

Ярослав Стецько – один з головних ідейних провідників ОУН та загалом українського національно-визвольного руху першої половини ХХ ст. Упродовж періоду від початку 1930-х до середини 1980-х років він брав активну участь у формуванні ідеології українського націоналізму, у різьбленні духовного обличчя українського націоналіста.

Син греко-католицького священика, Ярослав Стецько у своїх творах ідеологічного спрямування приділяв багато уваги питанню взаємозв'язку українського націоналізму й християнства, українського національно-визвольного руху та християнських церков – одному з найважливіших питань у духовній та політичній історії українського народу в новочасний період.

Проблему взаємовідношення українського націоналізму й християнства в баченні Я. Стецька доцільно вивчати, виходячи з постанов Великих Зборів та інших рішень керівних органів ОУН, активним творцем яких він був, починаючи від Другого Великого Збору ОУН у 1940 році.

Головні (та незмінні впродовж десятиліть) засади ставлення ОУН до християнської релігії та церкви були сформульовані в постановах установчого Першого Великого Збору ОУН у 1929 році. Зокрема, там стверджувалось: «Український націоналізм є духовий і політичний рух, що зродився з внутрішньої природи Української Нації».¹ А також: «... Українська Держава [...] стане на становищі повної волі релігійної совісті [...]

1. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929-1955 рр. – 1955. – С. 3.

співпрацюватиме з українським духовенством різних культів у справах морального виховання нації [...] буде сприяти розвиткові української національної церкви, незалежної від чужоземних патріархів, та українізації релігійних культів, що будуть діяти в Україні».²

У 1940 році в постановах Другого ВЗ зазначалося, що «... ОУН бореться за свободу сумління і релігійних культів, не противних моральній силі нації й інтересам Української Держави».³

Велику вагу християнської релігії в ідеології ОУН відображають «44 правила життя українського націоналіста» – моральний кодекс члена ОУН, укладений на початку 1930-х рр. Зеноном Косаком, – де, зокрема, стверджується: «11 правило: Могутній Бог княгині Ольги і Володимира Великого жадає від Тебе [...] мужности й активного життя. 12 правило: Знай, що найкраще віддає Богові почессть через націю та в ім'я нації чинною любов'ю до України, суворою мораллю борця та творця вільного державного життя».⁴

Релігійна політика ОУН була сформульована в постановах 5-ої Конференції ЗЧ ОУН у 1955 році. У її рішеннях декларувалося виключно позитивне ставлення Організації до християнства. «ОУН змагається за ідеал християнської України, визнає і захищає християнський світогляд, який від тисячоліття формує українську духовість. Разом з цим ОУН уважає справу віри кожної людини справою її сумління»,⁵ – зазначалось в одному з документів.

Постанови наступних ВЗ та Конференцій ОУН аж до сьогодні тільки конкретизували цитовані вище головні засади ставлення Організації до християнської релігії та церкви в Україні.

До проблеми взаємозв'язку українського націоналізму та християнства Ярослав Стецько звертався в багатьох статтях, починаючи з 1930-х рр. Хронологічний підхід до висвітлення проблеми дозволяє чітко визначити його основні позиції щодо цього питання.

У кінці 1932 року в «Бюлетені КЕ ОУН на ЗУЗ», редагованому на той час Ярославом Стецьком, з'являється стаття під заголовком «Націоналізм і релігія» за авторством «Іполіта».⁶ Під таким псевдом на сторінках видання публікувалась офіційна позиція ідеологічно-політичної референтури ОУН, де, починаючи з 1932 року, Ярослав Стецько виконував обов'язки заступника референта. У названій статті щодо взаємозв'язку християнства й націоналізму, релігії та нації зазначалося:

Через органічну злуку різнородних воľ твориться найвища колективна воля – нація [...] якій вони підпорядковуватися мусять як єдиному – найвищому си-

2. Там само. – С. 14-15.

3. Там само. – С. 30.

4. Мірчук П. Нарис історії організації українських націоналістів. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С. 128.

5. ОУН в світлі... – С. 344.

6. Іполіт. Націоналізм і релігія // Бюлетень Крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ. – 1932. – Ч. 7-8.

нонімові волі Абсолюту... І всеціле віддання одиниці ідеї збереження й охорони збірності нації – це найкращий шлях – як особистого вдоліття – тут, так досягнення найвищого ідеалу християнського життя... (Знанням є з науки Христа – спасення, урятування друга і «не годиться давати псам, коли...» і т. д., що саме правильну інтерпретацію має)... Неправильною є думка деяких, що відділяючи націоналізм від релігії, заступають погляд стосування націоналістичних прийомів у суспільному житті, релігії ж в особистому... Ціле життя підлягає єдиним законам націоналізму, вони є одночасно релігійними законами... І ціле життя являється духовним зв'язком з Богом, Ним змагаємося до Нього. Через це життя – боротьбу, до того життя. Через націоналізм до Абсолюту!..⁷

Ідеологічно-політична референтура ОУН відстоювала позицію цілкомовитої узгодженості збройної боротьби за національне визволення з етичними засадами християнської релігії (у 1920-1930 рр. ОУН боролася проти польського панування на ЗУЗ, зокрема, застосовувалась форма індивідуального терору). У цій же статті зазначалось:

... «царство Боже добувається», – добуття ж є ефектом боротьби. «Не мир, а меч приніс я вам», – сказав Христос і тими словами перевищив усе й перекреслив усе, спокій, вічний мир і тим подібні нісенітниці... Закон життя – закон боротьби – одвічний закон світу!.. «А гинуть люди?», «Вбивства?!» Це не важно! Це тільки форми боротьби!.. Український Православний Владика, що згинув під Берестечком, кардинал Мерсьє, єпископ Бандурський як теологи і пастирі, так і чинні практикуючі християни, зуміли відчутти й зрозуміти правдиву суть життя й зміст Христової віри... Чей під протекторатом папів йшли хрестоносні походи?!..⁸

ОУН наполягала на тому, що церква має дієво підтримувати її революційну збройну боротьбу – єдиний шлях до національного визволення.

Така позиція ОУН чітко протиставлялася позиції єпископату Української Греко-Католицької Церкви, що в першій половині 30-х років, імовірно під тиском польської влади, публічно засудив збройний терор ОУН як такий, що суперечить етичним засадам християнської релігії. Певна частина греко-католицького духовенства не поділяла тієї позиції єпископату й таємно співпрацювала з Організацією. Зокрема, у середині 30-х рр. одним з її провідних членів був о. Ярослав Чемеринський.⁹

Щодо такої, по суті угодовської, позиції греко-католицького єпископату Ярослав Стецько в 1938 році зазначав:

Ні толстовське духове «непротивлення» злу, ні сучасна декадентська інтерпретація моралі, ні відклик до гуманності, ні пасивні мученики – не знищать існуючого лиха! «Бастії!» знищували ідейні герої, що мали відвагу протиставлятися злу; ті, що не пасивним терпінням хотіли спасати друзів своїх, а жертвою і чином... Наш псевдокатолицизм нічого не навчився з минувшини й сучасності. А на цьому тратить Церква й релігія! Між тим грядуть важкі події й кон-

7. Там само.

8. Там само.

9. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – С. 273-274.

флікти. Нові катакомби розкриваються перед справжньою українською церквою. Хто лякається їх – той не ввійде до Христового царства!¹⁰

На межі 1930-1940-х років, під час першої окупації ЗУЗ комуністичною Росією, відбулося значне покращання відносин ОУН та вищого духовенства УГКЦ. Митрополит Андрей Шептицький благословив відновлення Української Держави 30.06.1941 року та ведення необхідної збройної боротьби для її утвердження: «З волі всемогучого і все милостивого Бога [...] зачалася нова епоха в житті Державної Соборної Самостійної України... Воєнні часи вимагатимуть ще многих жертв, але діло, розпочате в ім'я Боже і з Божою благодаттю, буде доведене до успішного кінця».¹¹

У наступні десятиліття ОУН і УГКЦ міцно поєднали свої зусилля в боротьбі з атеїстичним московським комунізмом. У 1940-1950-х рр. чимало греко-католицьких священиків стали військовими капелянами в Українській Повстанській Армії. ОУН дієво виступила проти насильної ліквідації московським режимом Греко-Католицької Церкви й підтримувала духовенство, яке було примушене вести душпастирську діяльність у підпіллі.

За тієї геополітичної ситуації, що склалася після Другої світової війни, перед загрозою необоротного знищення Української Нації та встановлення панування у світі комуністичної Росії, Ярослав Стецько наполягав на необхідності поєднання зусиль християнських церков і національно-визвольних рухів, християнства і націоналізму як єдиного способу дієво протиставитись московському комуністичному імперіялізмові. У 1950 році він зазначав:

Комунізм можна перемогти тільки діаметрально протилежними ідеями: християнською і національною. Історичному матеріалізмові треба протиставити християнський ідеалізм, інтернаціоналізмові – національну ідею, насильству – свободу людини, визискові людини державою – соціальну справедливість і право на трудову приватну власність кожній людині, колективізації – деколективізацію, тобто суспільну персоналізацію, імперіялізмові – самостійну державу кожного народу... Тільки новий хрестоносний похід спасе світ від темної ночі російського рабства...¹²

Розглядаючи питання взаємозв'язку українського націоналізму та християнства в умовах протистояння комуністичному московському імперіялізмові, Ярослав Стецько відстоював потребу цілковитого узгодження позицій націоналістичного руху та християнської церкви як у теоретичній, так і в практичній площинах, необхідність спільних дій проти ворога. У 1969 році він зауважував:

Боротьба за націю є тотожна тепер з боротьбою за рідне уявлення Бога, за християнство українського типу. ... Це теж підсилює єдність, інтегральність національної і християнської ідеї. За Україну – значить за Христа, проти

10. Стецько Я. Новий суспільний лад // Твори. Українська визвольна концепція. – Б. м., 1987. – Т. 1. – С. 128-129.

11. ОУН в світлі... – С. 58.

12. Стецько Я. Треба бити на сполох // Твори. Українська визвольна концепція. – Б. м., 1987. – Т. 1. – С. 269-270.

Москви й Антихриста! Це єдність Батьківщини й Бога, проти воюючого безбожництва і займанця...¹³

У 1969 році на сторінках «Визвольного Шляху» Ярослав Стецько, на той час уже Провідник ОУН, широко розглянув питання взаємозв'язку українського націоналізму та християнства в спеціальній статті, що й до сьогодні є невід'ємним матеріалом ідеологічного вишколу Організації. Там Провідник, узагальнюючи свої погляди щодо цього питання, окреслив однозначно позитивне ставлення українського націоналізму до християнства.

Таку позицію Ярослав Стецько обґрунтовував, виходячи з визначальних світоглядних засад християнської релігії та ідеології українського націоналізму, а саме:

1. Засади християнства, що релігійність є природною і невід'ємною рисою людини, а отже й нації: «Кожній людині є іманентна віра в Бога, і кожна націю так чи інакше формувала християнська чи взагалі релігійна духовість, отже фактично кожен націоналізм повинен займати конструктивно-афірмуєчне відношення до релігії...».¹⁴

2. Засади націоналізму, що кожен націоналізм є самовиявом окремої нації, відтак він має відстоювати вартості, що складають істоту нації. Провідник стверджував: «Кожен націоналізм повинен виростати з духовности даної нації... Світоглядом і етично християнство є іманентною якістю духовности Української Нації... В поняття Української Нації християнство входить як її складовий елемент. Якщо б його елімінувати, залишиться пуста, яку ніщо не в силі виповнити...».¹⁵

При цьому Ярослав Стецько зазначав, що українська духовність не обмежується виключно рамками християнства: «Християнство є складовий, хоч і не одинокий, елемент українського національного світогляду. Святослав та Ігор, хоч і не християни, входять у комплекс наших національних уявлень і є інтегральними складниками Української Нації».¹⁶

На переконання Ярослава Стецька, дана Богом християнська релігія має надзвичайно важливе призначення в поступальному розвитку людства, а отже й Української Нації, і цю місію не в змозі виконати жодна виключно людська сила. Він зауважував:

Християнство впливає убагороднююче на духовість нації і одиниці. Воно перемагає тепер страшне таке узвіріння людини. Без християнізації світу, людини і націй, їм загрожує кінець. Цих проблем сам націоналізм не є спроможний розв'язати, бо це проблеми Божого Провидіння. Головний наголос взаємовідношення є передусім у моралі, яка ушляхетнює людину і мусить мати свою генезу в релігії, а не лише в «природних» законах, бо «гомо гоміні люпус ест», якщо людина не визнає Бога.¹⁷

13. Морський О. Український націоналізм і християнство // Визвольний Шлях. – 1969. – № 9. – С. 1050-1053.

14. Там само. – С. 1051.

15. Там само. – С. 1051-1052.

16. Там само. – С. 1053.

17. Там само. – С. 1052.

Провідник підкреслює визначальну роль Бога в житті нації: «Нації є твір Божий... Релігія є не лише приватною справою одиниць, але є це великий двигун нації».¹⁸

Грунтуючись на окреслених вище засадах, Ярослав Стецько відстоює бачення гармонійного та узгодженого взаємовідношення українського націоналізму та християнства, відкидаючи існування суперечностей між ними. Провідник зазначає:

Український націоналізм ані не є ексклюзивний супроти християнства, ані не стоїть сепаратно побіч нього... Націоналізм і християнство діють у тих самих життєвих площинах, лише з іншої вихідної і взаємно доповнюються... Український націоналізм сходить з християнством в афірмації ідеалізму життя, обмеження егоїзму, примату «За друзі своя» перед особистою користю, в афірмації родини, в розцінці людини як Богоподібного ества.¹⁹

Покликаючись на інтерпретацію християнської суспільної науки бельгійським католицьким кардиналом Мерсьє, українськими греко-католицьким та православними ієрархами Андреем Шептицьким, Петром Могилою і Василем Липківським, Ярослав Стецько підкреслює: «Нація, як синтеза живих, мертвих і ненароджених Богоподібних істот, не може бути у філософській концепції протиставною християнству».²⁰

На підставі християнської суспільної науки Провідник також заперечує неузгодженість засад християнства й націоналізму в ділянці збройної боротьби, на чому нерідко наголошують противники українського націоналістичного руху: «Християнство прибирає на ґрунті кожної нації інші форми і навіть іншу інтенсивність – в одних героїка, воююче християнство, у других контемплативність і пасивізм... Синтеза героїки і контемплативності є якістю нашого християнства...».²¹

Завершуючи розгляд питання про взаємовідношення українського націоналізму та християнства, Ярослав Стецько робить такий висновок: «Ставши конструктивною традицією українського світу ідей, християнство стало двигуном росту нації, її світоглядною базою, метафізичною основою, а через це інтегральною частиною українського націоналізму в ідеологічному та етично-моральному аспекті. Отже, християнський світогляд лежить в основі ідеології українського націоналізму».

Згідно такої світоглядної позиції, Провідник визначає практичні завдання: «Держава має опікуватися церквою, дбаючи про її матеріальне забезпечення... У школах мусить бути обов'язкова наука релігії, узглядаючи різні конфесії... При цьому всякий цезаропапизм чи папоцезаризм мусить бути елімінований взагалі».²²

У своїх працях першої половини 1980-х років Ярослав Стецько довершує ідеологічну синтезу засад християнської релігії та українського на-

18. Там само. – С. 1052-1053.

19. Там само. – С. 1052.

20. Там само.

21. Там само. – С. 1051.

22. Там само. – С. 1053.

ціоналізму. В дусі Шевченкового «Борітеся – поборите, Вам Бог помагає...» він окреслює величний християнсько-націоналістичний ідеал людини-героя. У 1984 році Провідник зазначав: «На основі свого християнсько-націоналістичного світогляду ОУН уважає, що Людина-Герой – це найвища еманация її божественного елементу. Тому героїзм є шляхом самовиявлення, самоутвердження, унявлення власного, властивого Людині божественного складника, вказаного Христом і Героями: самовиявлення себе самого, своєї суті для Батьківщини і Бога».²³

На цій основі Ярослав Стецько подає своє розуміння героїчної нації та її Божого покликання:

Коли масовий героїзм опановує народ, захоплений найсправедливішою ідеєю і вірою в її абсолютну правдивість з волі Божої, тоді цей нарід стає героєм в цілому, самовиявивши найціннішу, найбільшу Божу якість Людини як члена нації і нації як «думки Бога». Тоді героїчний шлях нації [...] є виявленням вічного в ній, виявленням її як твору Всемогутнього Бога, який веде її до перемоги. Цей нарід стає народом Бога і він перемагає у боротьбі проти всіх лих того світу, як носій Божої правди на землі, рятуючи світ від знищення й руїни Зла.²⁴

Таким Божим народом, на думку Провідника, у XX столітті є український нарід: «Боже провидіння наложило на нашу націю велике післанництво: стати носієм Його Правди, Ідеї і Волі в остаточній боротьбі з об'явленим Злом Диявола-антихриста – з московсько-комуністичним імперіялізмом».²⁵

Отже, погляди Ярослава Стецька щодо питання взаємозв'язку українського націоналізму та християнства, висловлювані ним впродовж десятиліть у творах ідеологічного спрямування, суттєвих змін не зазнали. Провідник завжди був переконаний у необхідності й органічності гармонійного узгодження засад християнської релігії і церкви та націоналістичного руху як головних будівничих сил у житті українського народу, був переконаний у Божій справедливості національно-визвольної боротьби українського народу за створення Української Соборної Самостійної Держави та єдності шляхів до досягнення його національного та релігійного ідеалів. Я. Стецько закликав: «Будьмо тверді й впевнені, що нами керує Божжа воля й Божжа благодать. Коли боротьба ведеться при з'єднанні ідеї нації з ідеєю Бога вона має метафізичне обґрунтування, вона скріплена ще й... релігійною вірою і її не перемогти!».²⁶

Сьогодні, в умовах продовження боротьби за національне і, зокрема, релігійне визволення українського народу, заповіді Ярослава Стецька залишаються для нас актуальним ідейним дороговказом. □

23. Ідеологічно-програмові проблеми // Шостий Великий Збір ОУН. Матеріали і постанови. – Б. м., 1984. – С. 426-427.

24. Там само. – С. 427.

25. Там само. – С. 428.

26. Стецько Я. Етос праці й ідеал героя // Шостий Великий Збір ОУН. – С. 418.

Ярема Романюк

Навчання студентів основам ткацтва як засіб виховання національної свідомости

Неодноразово ставимо собі питання: «Якою є сьогодні Україна? Які тут люди?». Уже після відзначення 10 років незалежності запитую українців на Вінничині, чому вони й досі тримають «гранітних бовванів» минулої епохи. У відповідь чую: «А вони нам не заважають». Тоді пропоную поставити хоча б маленький пам'ятник Гітлерові. Дивуються: то ж, мовляв, символ фашизму. Проте й досі зберігаємо символи большевизму з його загартбницькою війною, голодоморами, биківнями, воркутами, де знищено мільйони невинних людей. Запитую, чи можна уявити, щоб у 1955 році німці ще тримали пам'ятники Гітлерові. Відповіді немає. Як немає відповіді на інші болісні питання сьогодення в Україні: «Кому належать засоби масової інформації й кому вони служать? Які риси виховує в молоді телепростір України? Де українські газети та журнали, книги?..». І вже маємо перші результати такого виховання. Після проведення вступних іспитів ректори київських вищих навчальних закладів констатували в ЗМІ, що найгірше абітурієнти знають українську – державну – мову. То чому ж ігнорується українське законодавство, хто повинен контролювати дотримання його вимог? На мою думку, такий стан речей ми маємо через те, що в нас на всіх рівнях дуже мало уваги приділяється вихованню націоналістично свідомих молодих громадян. Надалі процвітає малоросійство, плебейство. Чимала частина населення України не може позбутися «комплексу яничара», способу мислення васалів.

Основне завдання українця на нинішньому етапі – виграти бій із собою, тобто перемогти комплекс меншовартости, перестати бути «хохлом», відновити почуття господаря своєї землі.

Українцям слід зрозуміти, що справжня культура є лише національною, справжня освіта – лише національна. Україну збудують тільки українці. Італія – це держава італійців, Німеччину створили німці, а Польщу успішно будують поляки. Необхідно утверджувати національну ідею і навколо неї творити державу, на її основі виховувати молодь.

Кожний громадянин України повинен бути свідомий того, що ніхто нічого нам не дасть, не побудує, поки ми самі цього не зробимо. На всіх рівнях, починаючи зі школи, необхідно формувати національну свідомість,

яка, за твердженням педагогів-науковців, є визначальною в процесі усвідомлення людиною своєї приналежності до окремої нації.

Велику роботу в цьому напрямку, у вихованні національної свідомості, проводить катедра методики трудового навчання і креслення Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова під керівництвом доктора педагогічних наук, професора В. Сидоренка та редакція журналу «Трудове навчання в закладах освіти» під керівництвом редактора академіка АПН, доктора педагогічних наук, професора Д. Тхоржевського. За ініціативи цих учених розробляються та впроваджуються в навчальних закладах України методики викладання різних видів декоративно-прикладного мистецтва. Журнал з 1999 року в кожному номері подає характеристики основних народних ремесел та методики їх викладання в школах, вищих навчальних закладах. При цьому особлива увага звертається на виховання в студентів та учнів національної свідомості.

У Коломийському індустріально-педагогічному технікумі в ході підготовки майбутніх учителів трудового навчання (обслуговуюча праця) вивчаються декілька видів декоративно-прикладного мистецтва. Так, зокрема, за завданням катедри методики трудового навчання Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова в нашому освітньому закладі розробляється тема «Виховання національної свідомості студентів у процесі вивчення основ ткацтва».

На початкових етапах ознайомлення студентів з основами народного декоративного мистецтва зазначається, що воно сягає своїм корінням у глибоку давнину й допомагає встановити національні особливості народу, локальні відмінності етнографічних груп. Так, поглянувши на народний одяг українця та українки, можна визначити, з якого регіону вони походять – з Гуцульщини, Бойківщини, Покуття, Буковини, Поділля, Полісся.

Одним з найдавніших українських народних ремесел є ткацтво. Ткацьке виробництво на східнослов'янських землях існувало ще за часів неоліту. Тканини використовували для пошиття одягу, оздоблення житла, господарських потреб. Здавна основними прядильними волокнами були вовна, коноплі, а пізніше льон. Виробляли нитку вручну, за допомогою веретена. Першим ткацьким верстатом є верстат вертикального типу. Основна його частина – це вертикальна рама, на яку натягували поздовжні нитки – основу. Археологічні знахідки трипільської культури свідчать, що вже на той час люди володіли такими техніками, як полотняне та репсове переплетення. Уміли також фарбувати нитки охрою, каоліном та іншими барвниками. Приблизно в XI-XIII ст. на теренах Київської Русі з'являється горизонтальний ткацький верстат, який уже мав пристрої для розподілу ниток основи, що полегшувало сам процес ткацтва.

Характерним для українців є те, що прядінням і ткацтвом займалися дівчата та жінки, а ткацький верстат мав бути в кожній хаті. Дівчина, яка не вміла б виконувати ткацькі роботи, не одружилася б.

У XIII-XVI ст. в Україні з розвитком ткацтва центрами цього ремесла стають такі міста, як Київ, Львів, Луцьк, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Кременець, Судова Вишня, Хелм тощо. Окремі ткачі в містах об'єднуються в цехи й виробляють безліч тканих виробів на продаж. У Західній Україні такі професійні об'єднання функціонували в Самборі, Сокалі, Дрогобичі, Стрию, Яворові, Городку тощо. У XVII ст. на основі цехів виникає більш досконала форма виробництва тканин – мануфактура. Там уже був чіткий розподіл праці робітників відповідно до процесів: одні пряли нитки, інші зсукували їх, а ще інші – фарбували пряжу. Суконні мануфактури в XVII-XVIII ст. існували в Рогатині, Заліщиках, Ярмолинцях, Корці тощо.

У XIX ст. цехи та мануфактури витісняє вища форма ткацького промислового виробництва – фабрики. Проте разом з ними існує й домашнє ткацьке виробництво. Осередками виготовлення тканих виробів стають Кролевець, Суми, Дігтярі, Решетилівка, Богуслав, Обуховичі, Львів, Косів, Коломия та ін. Увага студентів звертається на те, що тканини цих осередків мають свої особливості. У Кроливіці виготовляють декоративні рушники, скатертини, покривала, наволочки, порт'єри, серветки, а також частини жіночого одягу. Особливістю кролевецьких рушників є їх орнамент з укрупненими мотивами розет, ромбів. Тут також зустрічаються геометризовано-рослинні зображення «дерева життя», квітів, півників, інших птахів, фігури людей. Для тканих виробів м. Богуслава, зокрема доріжок, скатертин, рушників, покривал, наволочок, порт'єр, серветок, характерне оздоблення здрібленомаштабним орнаментом. Традиційними елементами тут є зірки, стовпчики, ромби, решітки.

Ткацький центр у м. Дігтярі характеризується плахтовими тканинами з клітчатим візерунком. Основними мотивами оздоблення килимків, скатертин, покривал, порт'єр, спідниць є ромби та розетки.

Славиться тканими речами й містечко Обухів на Київщині. Тут виготовляють рушники, серветки, доріжки, наволочки, рядна. Ці вироби мають стрічкову композицію, що утворюється чітким ритмом простих геометричних мотивів – прямокутниками, ромбами, хрестиками, крапками.

Особливим центром ткацтва Західної України є Гуцульщина. Тут і сьогодні тчуть ліжники, ліжникові накидки, серветки, верітки, доріжки, рушники, крайки, запаски. Основою композиції є стрічка. Основні мотиви – клинці, ромби, розетки, скосики, хрестоподібні фігури тощо. Якщо в Центральній та Східній Україні в кольоровій гамі переважають червона та чорна фарби, то в Гуцульщині – теплі барви, зокрема червона, оранжева, жовта, і тільки де-не-де – чорна й зелена.

Зауважуємо студентам, що Україна багата своїми особливими центрами ткацтва, визначне місце серед яких займає рідна Коломия. Тут виготовляють верети, серветки, рушники, скатертини, наволочки для подушок, тканини для святкових сорочок, запаски. Ткані вироби представлені стрічковими композиціями, які утворені з розеток, ромбів, хресто-

подібних фігур, кучерів. З-поміж кольорів превалюють червоний, вишневий у поєднанні з чорним, є елементи жовтого та зеленого.

Поряд з художнім ткацтвом одним із характерних українських видів декоративно-прикладного мистецтва є килимарство. З найдавніших часів килими служили українцям для утеплення й прикрашання житла, використовувались в обрядових діях, зокрема на весіллях і похоронах, були обов'язковою частиною приданого дівчини. Потім студентам подається історична довідка щодо виникнення та розвитку виробництва килимів на теренах України. Центрами виготовлення килимів є Полтавщина, Чернігівщина, Київщина, Гуцульщина. Найбільше їх виробляють у Решитилівці, Дігтярах, Тячеві, Глинянах, Хотині, Косові, Коломиї. Особлива увага приділяється коломийським килимам. Зазначаємо, що «... для коломийських килимів характерний тридільний уклад основних орнаментальних мотивів на суцільному тлі. Типові для Гуцульщини геометричні мотиви лаконічні за формою, кольорит м'якший, злагоджений. Він базується на поєднанні теплих коричневих, охристо-золотистих, зелених, теракотових, сірих та білих тонів».¹

Наголошується й на тому, що орнаментика килимів Західної і Східної України зазнавала різних впливів. Зокрема, «... східний вплив на український килимовий орнамент ішов двома шляхами: лінійно-геометричний приходив із Балканського півострова Дністром і Дунаєм на Правобережну Україну, Бессарабію й Галичину, а рослинний орнамент, зв'язаний безпосередньо з Азією й Іраном, розвинувся разом із вишивковими елементами головним чином на Лівобережжі».²

Після детального ознайомлення з азами художнього ткацтва й килимарства студенти-хлопці виготовляють рамки різних розмірів, набивають на них цвяшки для натягування основи. Дівчата на заняттях за розробленою методикою працюють над серветками, доріжками, міні-килимами, міні-гобеленами. За допомогою спеціальних дощечок також виготовляються пояси, стрічки.

Досвід роботи викладачів технікуму показує, що в процесі підготовки майбутніх учителів трудового навчання (обслуговуюча праця) є необхідним ознайомлення з основами декоративно-прикладного мистецтва. Це дає можливість:

- формувати в студентів національну свідомість;
- виробляти елементарні навички з основ народного ремесла;
- вивчати естетичні властивості народних декоративних виробів (основи дизайну). □

1. Плушко М., Гончар Т., Горинь Г. та ін. Українське народознавство: Навчальний посібник / За заг. ред. С. Павлюка, Г. Гориня, Р. Кирчева. – Львів: «Фенікс», 1995. – С. 373.

2. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. В 3 томах. – Київ: «Віпол», 1994. – Т. 1. – С. 291.

Микола Климишин

Михайло Дяченко – Марко Боєслав – поет УПА

Я з моїм братом Степаном були у другій клясі української гімназії у Станіславові (тепер Івано-Франківську) і мешкали в бурсі вже другий рік. Учні першої і другої кляси мали у своїй кімнаті наглядача. Він називався цензор. Це був звичайно старший учень із сьомої або восьмої кляси, який дбав про порядок у кімнаті. Пильнував, щоб учні не дармували, щоб пильно вчилися. Він питав нас кожного вечора, чи ми добре приготувалися на наступний день до школи. Коли хтось не годен був відповісти правильно на його питання, діставав один бук, тому ми всі його боялися. Така була в ті часи бурсацька система. Нашим цензором був учень сьомої кляси Любомир Головацький.

Йому помагав черговий один з мешканців кімнати, який кожного дня мінявся. Його головним завданням було замітати кімнату рано.

Кімнати були так поділені, що в одній мешкали учні першої кляси, в іншій учні другої кляси й в іншій – з третьої. Учні вищих кляс жили мішано.

З нами мешкав Михайло Дяченко, який теж був учнем другої кляси і належав до нашої кляси, відділ Б.

Десь восени приїхав був до Михайла Дяченка його старший брат Микола на відвідини. Він уже в тому часі був студентом. Він брав його до міста й довго розмовляв з нами і відїхав. Лишив йому літературний журнал, якого я пізніше ніколи не стрічав. Не пам'ятаю його назви. Я його читав, і там був вірш, з якого я собі запам'ятав такі слова:

А дівчина синьоока була горда страх –
Дивилася ізвисока на зубрвацький фах.

Дуже скоро потім Дяченко зорганізував гурток поетів і письменників з-поміж нас. Пригадую собі, що між ними був Петро Ткачовський, Євген Дмитровський, Зеновій Федьків, я і ще дехто. То був його літературний гурток.

Ми сміялися з того, що в тому часі була тенденція вигадувати українські слова замість міжнародних, як: дентистичний, що мало заступити зубрвацький, та інші, які ми вичитали в тому журналі, що воно дуже невдале.

У нашої діяльності було одним із завдань читати поезії найсильніших наших поетів. А також ми робили вправи, вишукуючи найгарніші рими в їхніх творах.

Я собі купив «Кобзар» Тараса Шевченка. То була неоправлена книжка, але приготована так, щоб її переплести. Я міг її собі купити, бо її ціна була дуже знижена з уваги на невикінчений стан.

Я мав тоді мале своє «підприємство»: стриг своїх товаришів з бурси купленою машинкою до стриження. Ми всі в бурсі мали стригтися «на нульку», цебто так коротко, як машинка стригла. Пізніше, коли знов уже треба було стригти хлопців, я собі купив твори Руданського, де були зібрані більше гумористичні вірші.

Дяченко був зі мною в пластовому гуртку «Хорт», в якому я був провідником.

Ще у третій і четвертій клясі, хоч ми з братом уже не мешкали в бурсі, ми ще з Дяченком були в тій самій клясі. Аж у п'ятій клясі він мені десь загубився. Я не знаю нічого більше про нього.

Михайло Зорій був у бурсі на одну клясу вище від мене, і ми заприязнилися з ним. Він мав малярські здібності. Коли був у вищих клясах, він мені дав книжечку своїх малярських вправ і «Звіт дирекції державної гімназії у Станіславові», які я заховав як добрі пам'ятки від свого друга. Ще дотепер застановляюся, у який архів здепонувати мені ту книжечку. Звіт мені часто припадається при різних нагодах.

Ось тепер я шукаю, що сталося з Дяченком після того, як він скінчив з успіхом третю клясу в 1924 році. Звіт не подає інформації за 1925 рік, а за 1926 рік подано, що Дяченко закінчив з успіхом четверту клясу. Виходить, що Дяченко стратив той рік або мусів повторити четверту клясу.

У вступній статті Петра Дрогомирецького подається, що Дяченко закінчив у 1930 році станіславівську гімназію та «обирає собі місцем навчання університет у Львові, записавшись на правничий факультет».

У пізнішому часі, коли я вже був на волі, я чув про Марка Боеслава, але довго не знав, що то він, Михайло Дяченко, такий собі гарний псевдонім підібрав.

Я дуже радий, що громада його рідного села Боднарова хоче відкрити музей його імені, щоб його належно вшанувати.

Я постановив відшукати збірку його творів, написати і прислати до музею літературну оцінку його творів.

Тішуся, що можу хоч цією короткою згадкою про нього поширити історію його життя.

У червні 1992 року я їхав через село Боднарів і бачив, що вони будують величаву церкву, і тоді я згадав був Марка Боеслава.

Співай, поете, клич до бою!

Співай, поете, клич до бою! Оце є те, що взяв собі за ціль поет УПА Марко Боеслав, який присвятив Україні все своє життя в Чорнім Лісі разом з блискучим героєм-лицарем, якому ім'я Грегит – «Різун», який у лісі

села Болохів не один завзятий переможний бій з ворогами зводив. Він ще малим хлопцем почув те слово щире – борись! І ним він жив.

Поете, батьків заповітам будь вірний!
Ти раб – чи Отчизни новий трубадур.

От так то доля дряпала, мов рись –
Ні серця теплого в людей, ні жалю –
Та слово щире я почув: Борись!

Борись! – товклось в душі... А я ж дитя
Дурне. Та в серці слово стало сталлю –
І вперто з ним пішов я у життя.

Це слово «Борись» і «Співай, поете, клич до бою» розв'язує загадку, чому Михайло Дяченко взяв собі псевдонім Боеслав.

Так само «Я все віддав тобі, Україно» свідчить про безмежну любов до України, про що він багато разів у різний спосіб повторяє.

Тобі, Україно, пісні лебедині,
Тобі наше серце і кров, і життя!
Щоднини і ночі до Господа лине
Молитва за Тебе, Вкраїно Свята!

І я щасливий, німфо люба,
Вкраїна – Щастя і Краса.

Живу Тобою, Рідний Краю,
Нехай і в пазурах судьби!

«У 1949 році моя мати, – пише його дружина Марія, – Анастасія Савчук, ризикуючи життям, їде до Боднарова і востаннє зустрічається із зятем, щоб переконати його нелегально виїхати на Волинь. Але відповідь була ляконічною і однозначною: „Я з цієї дороги, мамо, не зверну нікуди! Я присвятив Україні все своє життя“».

Вставай, народе, з ярма неволі
Розкутий, розкутий!
Помсти за кайдани, жорстокі рани
І кнути!

Отак у муках дні і ночі,
Мов раки, лізли, воліклись,
Та я співав пісні охоче –
В терпінні трудом я моливсь
За Україну.

Я все віддав Тобі, Вкраїно:
Родину люблю, рідний дім
І все, що дав мені у віні
Великий Бог, мій дух, мов грім.

Вставайте, дивіться – свої, наші рідні!
Чи Довбуш преславний з вояцтвом воскрес!
Свої! – загули верховини погідні,
І линула радість до Божих небес.

Любов Бога у нього також має першорядне значення, як Україна, як іде до наступу, то «Веди до бою нас Єгово», – просить Марко Боеслав.

Щоднини і ночі до Господа лине
Молитва за Тебе, Вітчизно Свята.

Воскресла! – заграють розкуті уста.
Отче, послухай, як гнівно душі борців гомонять

Ми йдемо Заповіт Твій сповнити святий –
Україно, – Тобі ми клялись Його Словом:
Храм і волю скупаєм у ворога крові
І воскреснете в величі – Мати і Ти!

Я не співаю, лиш кричу, кричу:
– Вкраїну розп'яли! Рятуйте діти!
О, Боже, Боже, в небесах почуй!
Кинь грім! Хай світ горить! Хай воля світить!

Прекрасно описує бій. Короткі, грімкі накази безстрашного командира Різуна й торохтіння скорострілів – це ще раз підкреслює, чому він собі прийняв псевдонім Боеслав.

Готові будьте! Час надходить!
Чи вже нагострені мечі?
Колони – струнко! До походу!
Зневіру й жах мечем січіть!

Мов дух грізних верхів, Різун
Накази кида, наче громи.
То йде горою, то вниз, –
Не зна геройське тіло втоми.

Бий! Слава! Смерть катам! У-р-ра!
Ревуть, мов тури, скоростріли.
Карай, грізна руко, карай!
О, розкипілась кров гаряча, сміла!

За білу зброю, друзі! В наступ! Слава!
 Наказ повстанський горами потряс.
 – На вістрях розтерзаєм кляті лави
 За Тебе, Рідний Краю, любий наш!

Кличі до бою

Вставай, народе, з ярма неволі,
 Розкутий, розкутий!
 Помсти за кайдани, жорстокі рани
 І кнути!

Вставай в лави тверді, незламні!
 До зброї! До зброї!
 Не знати ні жаху, ані прокляття,
 Герої!

Та, ні! Я вірю – знов новим акордом
 Ще сміливіш загомонять бої!

Мрії про майбутнє

Марко Боеслав незламно вірить у краще майбутнє України.

Благословенна будь, моя Вкраїно,
 Ти – вічна правда і любов!
 Як тисяч сонць, засяєш на руїнах,
 Бо Ти свята – з Тобою Бог!

Моя весна прийде, мов вихор,
 Мов янгол, горда і нова!
 Замовкне рабське лихо,
 І кожна хата заспіва.

Допоможи нам здобути державу,
 Ісусе! Ісусе!
 Наш поклик у бій за славу
 Вже рушив!

У нього в цій збірці вірші переважно дво-, часом тристрофні, дуже рідко чотиристрофні. Є тільки чотири довші вірші: «Бій на Лопаті», «Смерть генерала», «На Холмській горі» та «Молитва повстанця».

В поезіях строфи переважно чотирирядкові. Але в деяких віршах є додатково п'ятий рядок. У деяких це тільки продовження думки, а в деяких доданий цілий рядок.

Переважно є повне, гарно дібране римування. Також є багато гарних асонансів. Деколи такі, що їх нелегко пізнати, але треба добре вслуха-

тись, щоб почути тяжко вловиму їхню співзвучність: гомін – слово, але зате є добра рима в першому і третьому рядку (стор. 21)

Римуються рядки так, що звичайно другий рядок римується з четвертим. Нерідко є так, що перший рядок римується з третім, а другий з четвертим, але рідко є у нього, що рядок перший римується з четвертим, а другий з третім. Є і так, що римується перший рядок з другим, а третій з четвертим.

Я дістав «Пісні УПА» від Літопису Української Повстанської Армії (том 25), які зібрав і зредагував Зеновій Лавришин. Видавництво Літопис УПА. Торонто-Львів. 1996 рік.

Це велика книга на 556 сторінок. Передмова двома мовами: українською і англійською, а в кінці примітки, показник, зміст і пояснення про видавництво «Літопис УПА». Не всюди подано, хто є автором пісні, а хто – мелодії.

Моїм завданням було відшукати пісні, автором яких був Марко Боєслав.

Багато є пісень, які не мають згадки ані про автора слів, ані про автора мелодії, а слідують після пісні, в якій написано, що її автором є Марко Боєслав.

Є у цій збірці тільки дві пісні зазначені, що їхнім автором є Марко Боєслав, а решта – чотири колядки Марка Боєслава:

Співай, шуми, зелений боре Пісня сотні «Шума»

Співай, шуми, зелений боре,
Співайте, громи весняні,
Заграй, трембіто, на всі гори,
Світить у путь святі вогні!

Йде сотня наша, наче вихор –
Із нами наш сотенний Шум,
Хоч смерть грізна і люте лихо –
Ми йдемо помстити катівський глум!

На сторінці 410 під числом 591 є пісня «Ревіли вихри дні і ночі».

Пісня куреня «Дзвони». Пам'ятний зимовий рейд 1946 року. Про неї написано, що її автором є Марко Боєслав, а музика М. Добоша. Ця пісня є на сторінці 28 у книжці Михайла Дяченка «Я все віддав Тобі, Вкраїно», але не зазначено, що музика М. Добоша. Тяжкий стан куреня:

Ревіли вихри дні і ночі –
Шаліла люта заметіль,
В яругах вили стада вовчі –
Серця давив жорстокий біль.

Ми йшли голодні, з ніг валились,
Ордою ворог настував.
Ми в ката ласки не просили,
В нас честь Батьківщини свята.

Та все-таки, хоч два упівці загинули, наступ ворога не вдався: «Встелили шлях нам трупи ката».

Курінь «Дзвони» мав світлу перемогу в героїському бою, бо ж на тому тлі постала пісня. Це свідчить, що автор мав книжку «Я все віддав Тобі, Вкраїно».

Колядки

Між колядками під числом 512 є, я сказав би, пісня Марка Боеслава «Нині радости свято, Вкраїно», бо не зазначено, як звичайно, на який мотив її співати, як у наступній колядці під числом 529 «Вставай, народе, з ярма-неволі», що її належить співати на мелодію «Витай, Ісусе». Вона є на сторінці 25 у згаданій книжці між піснями.

Ще є дві колядки М. Боеслава під числом 533: «Не плач, народе» і 534 «По Україні дзвонів не чути», обидві на мелодію «Возвеселімся», і це є доказ, що кожна є авторства Марка Боеслава, і її належить співати як колядку.

Під числом 546 є колядка М. Боеслава «На столі на сіні» на мелодію «Дивная новина».

Це наразі стільки я міг написати про мого шкільного і бурсацького приятеля Михайла Дяченка – Марка Боеслава, про його щирі віру в Бога й самостійну Україну, про яку він завжди мріяв і був готовий за неї померти – і дійсно загинув у бою.

Я тішуся, що він був поетом Української Повстанської Армії, що він співав і кликав до бою під гаслом: нам воля або смерть. Тішуся, що його мрії сповнилися, і ми вже живемо більше десяти років у власній державі. □

Григорій Дем'ян

Функції та побутування національно-патріотичної тюремної пісенності українців

(Частина II)

Особливо важлива роль в справі поширення національно-патріотичних тюремних пісень належала українській молоді. А представників цієї вікової категорії в тюрмах і таборах, як і в усьому повстанському русі, було найбільше. Український політв'язень, поет і публіцист Микола Дубас, заарештований неповнолітнім, невиннодітково раз-у-раз звертається у своїх друкованих працях до повстанської пісенності, і чи не найчастіше власне до тюремної. У статті з характерним заголовком «Мелодії і ритми тюремної камери» він оприлюднює тексти й ноти таких творів, як «Ой цвіте рожа, цвіте біла», «За мурами цвітуть каштани», «Гаєм зеленим разом ми йшли» та ін., що залишилися в його пам'яті з тих часів.²⁷ При цьому зазначає:

У тій камері було нас, – особливо небезпечних державних злочинців (!), українсько-німецько-англо-американських буржуазних націоналістів (так нас принаймні титулювали офіційні особи), – семеро [...] Ні одному із нас тоді не виповнилося 18-ти років, але кожен вже пройшов багатомісячні слідства-зубодробилки в емгебістських душогубках-капезе та слідчих тюрмах, мав речення, визначений, здебільшого, ОСО, і чекав етапу в спецтабори. Мабуть, за якоюсь інструкцією етапувати неповнолітніх у ті табори було «не паложено» (найгуманніше ж бо соціалістичне суспільство!), а тому кинули нас дорослішати в пивничну камеру спецтюрми. Напевно, була інструкція і про те, аби нас ізолювати від таких же особливо небезпечних, але дорослих. Отож дорослішали ми, так би мовити [...] у тій пивниці до кінця жовтня 1950 року, хто дев'ять місяців, хто десять, а хто п'ятнадцять... Впродовж того часу ми ні на мить (у буквальному значенні того слова) не розлучалися. Розслідування наших справ закінчилося, отже нами як індивідами тюремне начальство – «гражданє начальнікі» – не цікавилось. Для них ми були камерою № 1, якій «не паложено» жодних контактів зі зовнішнім світом: ні побачень, ні листів, ні газет, ні олівця і ще безконечний ряд ні...

Безперечно, у багато чому ми були дуже різними, але однаково юними. А де юність, нехай і в тюремній камері, – там пісня. Серед багатьох інших особливо близькою і хвилюючою була:

Ой цвіте рожа, цвіте біла,
А на ній є рожевий цвіт.
– Прощай, дівчино чорноброва,
А я піду в далекий світ.²⁸

27. Дубас М. Мелодії і ритми тюремної камери // Біль: Альманах. – Львів: «Меморіал», 1996. – Вип. 7 – С. 171-172, 174, 181, 182-183.

28. Дубас М. Мелодії і ритми тюремної камери... – С. 171-172.

Досить важкими були й умови життя тих українців, яких ніби лише депортували з отчого краю. Наукова співробітниця Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України у Львові Ярослава Грендиш розповідає:

Я все так думала: ті люди, які були вислані з 1939 по 1960-й рік у Сибір, то аж до Владивостоку, то майже так само, як у тюрмі. По дорозі так викидали старших людей і дітей по ровах, що ніхто й не знає, де їх кісточки. А часто просто пси їх розтягали. Воду давали з якимись черваками, брудну... Люди ніяких не мали санітарних умов...

А холод був страшний... На Покрови в сорок сьомому році той сніг як зачав падати, мороз... У вагонах всі стіни обмерзли ледом... Коли вже нас привезли в ті бараки, то так було: десь три метри в землі і над тим тільки дашок. Але перед тим нас загнали в ту «прожарку» і нас «прожарили», як кажуть. Люди лишилися голими, роззутими. Всього полетіло в людей. І вни загнали нас у той барак, то в цьому бараку було чомусь дуже багато вужів. То діти так кричали – боялися того...

В чотирнадцять років уже виписували в шахти дітей [на роботу]. То було так, що кожного дня десь хоронили... Якось одну дівчину ховали. Мама сама лишилася, а старший син був у тюрмі... То панахиду правили, а потім уже такі народні пісні... Між ними й похоронну таку:

Пам'ятайте, християне,
Що ся потім з нами стане
Навіки.
Всіх по смерті жде дорога
Чи до неба, чи до пекла
Навіки...

Там дуже багато було молоді... Нас забрали за брата, за батька... З родини троє було суджених...

Коли ми збиралися поговорити чи заспівати, то так, щоби не було близько якоїсь паскуди. А комендантом у нас був якийсь офіцер-власовець. Він розгання, коли молодь збиралася поколядувати чи поспівати пісні. Кричав: «Вы понимаете? Вы никогда не возвратитесь домой... Вы знаете, что Россия всегда была над Украиной, а вам захотелось самостоятельной Украины. Этого никогда не будет!».***

А мама моя каже: «Ти дурню дурний, ти продав свою батьківщину, а ми ніколи своєї не зраджували. Ми проти німця воювали і проти Росії, а не проти своїх братів... Ми ще повернемось додому, а ваші кістки і після смерті будуть заплывувати». І він утікав до тої своєї каюти, а ми далі співали...

Співали ми різних пісень, але й повстанських... А коли були якісь такі слова, що могли прискпатися, то трохи змінювали, щоби не наразитися... Майже всі знали пісню «Нічка була темна». Співали «Зелений гай, пахуче поле» Павла Грабовського. То був видатний письменник, він і помер на засланні... Я

*** «Ви розумієте? Ви ніколи не повернетесь додому... Ви знаете, що Росія завжди була над Україною, а вам захотілося самостійної України. Цього ніколи не буде!».

дуже знаю багато про Павла Грабовського. Він хворів туберкульозом і писав до Івана Франка, щоби його, як не на Україну, як Шевченка перевезли, коли умре, а хоч на межу України. То такий заповіт його був.

Була біда і ми навіть тоді, коли співали, то переважно сумні пісні, повстанські, тюремні. Я вам лише по одному-два куплети згадаю з них. У Різдвяні свята колядували. А колядка «Сумний Святий вечір в сорок шестім році» виконувалася як гімн засланський. Пам'ятаєте:

Сумний Святий вечір
В сорок шестім році:
По всій нашій Україні
Плач на кождім кроці.

Сіли до вечері
Мати з діточками,
Замість мали вечеряти,
Облилися сльозами.²⁹

Або також дуже популярною була пісня, можна сказати, родинна, бо то дуже багато сімей порозлучали...

Люба матусю, я все думками
До тебе лину як ніч, так день,
Тебе я бачу в своїй уяві
І голос чую твоїх пісень.³⁰

А хлопці частіше і гуртами, й по одному навіть у найбільшій біді наспівували:

Забудь мене, моя матусю,
Забудь мене, що я твій син –
Як був малий, то ти раділа,
А як підріс – кати взяли.³¹

Не раз здавалося, що навіть голод така пісня допомагала менше відчувати, хоч і сльози котилися, коли її співали:

Гарні вечори на Україні,
А ще гарніші днини...
Та й ходив хлопець в такі вечори
До свої любі дівчини...

Вже авто їде, сигнал сигнує,
Сам я не знаю по кого,
Штири солдати – енкаведисти,
Певне по мене молодого.³²

29. Цілом текст див.: Колядки і щедрівки / Упорядкування, вступна стаття, примітки М. Плушка. – Київ: «Музична Україна», 1991. – С. 90-92.

30. Цілом текст див.: Пісні УПА / Зібрав і зредагував З. Лавришин. – С. 231.

31. Цілом текст див.: Там само. – С. 230.

32. Повніші тексти і варіанти див.: Пісні УПА / Зібрав і зредагував З. Лавришин. – С. 226-227.

Співали «У неділю дуже рано мати до тюрми прийшла», «Ой плаче, тужить стара мати», «Присудили мені жить в чужій стороні». Але, знаєте, дуже співали повстанські пісні.

Співали також і про Степана Бандеру, але називали інше прізвище. Про Євгена Коновальця, – але також його прізвища не згадували. Звичайних народних дуже багато співали, церковних... «Боже великий, єдиний»... А там були й професори, вчені люди, то так нас збирали тихенько і вчили нас української історії, мови, літератури, розказували нам... А пізніше вже вони почали розсилати з тих бараків. Їм не подобалося, що наші люде були там згуртовані, то вони мішали так різні національності... То лагерья були, сиділи в бараках. Ми були в Прокоф'євську. Ми не мали права кудись поїхати. Приходили щотижня й реєстрували, коли кого нема. Та то було як у тюрмі. А злидні, а голод. Та то страшне нещастя.³³

Патріотична пісня допомагала арештованим зносити шалений морально-психологічний тиск, звірячі побої і катування, майже без винятків практиковані слідчими і тюремщиками, ставала доказом незламності борців за волю. Одна з учасниць Процесу 59-х, котра, на жаль, не підписалася під своїм спогадом «Я була засуджена на смерть», на той час студентка Львівського університету, розповідає:

Ніколи не забуду українського Різдва у большевицькій в'язниці 6 січня 1941 р. Кризь віконце камери могли ми ствердити, що надворі прегарний, погідний вечір. На даний знак увесь жіночий корпус почав співати стару українську колядку «Бог Предвічний». Мертву в'язничну тишу перерізав наш сильний, вільний спів із повних грудей. В одну мить підхопили пісню інші корпуси й, поки сторожа спохватилася, радісна колядка про народження Христове була проспівана до кінця. Правда, багато декого з нас ця пісня коштувала добрий шматок життя й здоров'я. Я мала щастя: мене цим разом не били. Від чотирьох днів лежала я майже непритомна по одному з найтяжчих допитів, і тільки цей спів повернув мені свідомість життя.³⁴

Не обходилося без пісень і перевезення в'язнів та депортованих до місць відбування покарань. На повний голос звучали вони під час відкритих виступів проти свавілля тюремників, що були прямим продовженням національно-визвольної боротьби в отчому краї. Видатний діяч ОУН і теоретик націоналізму Ярослав Стецько бачив цей незаперечний зв'язок і мав усі підстави твердити: «У підпіллі України сформувалися підвалини героїчної доби [...] 500 українських жінок у Кенгірі з

33. Записав Г. Дем'ян 19 травня 2000 року у Львові (проспект Свободи, 15, Інститут народознавства НАН України, відділ фолклористики, кімната 21) від Ярослави Грендиш, д. Дмитра, 1934 р. н., освіта – вища. Живе у Львові. На засланні пробула десять років.

34. Я була засуджена на смерть // Західня Україна під большевиками. IX. 1939 – VI. 1941: Збірник за редакцією М. Рудницької. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1958. – С. 420-421.

піснями Української революції на устах йдуть на смерть під московські танки в обороні своїх ідеалів».³⁵

Але значно частіше, певна річ, пісня звучала в таборах. У піснях в'язні висловлювали свій жаль і радість, зокрема, дуже раділи вони, дізнавшись про смерть диктатора СССР Йосифа Сталіна, адже це вселяло надію на зміни та деяке полегшення їх сумної долі.³⁶ Згадуючи той свій день на Колимі, політв'язень Пантелеймон Василевський писав: «Табір гудів, мов велетенський ярмарок: співав, верещав, вигукував, танцював; усіх охопила несаможиття радість [...]

У секціях кожного барака творилися стихійно національні групки по 3-4, по 10-15 осіб, які співали своїх рідних пісень, а подекуди українці дружно вдарили «Ще не вмерла».³⁷

Односельчанка і своячка, одна з найкращих вихованок Олекси Гасина, згодом – начальника Головного Військового Штабу УПА полковника «Лицаря» і провідного діяча ОУН (18 липня 1907 р. – 31 січня 1949 р.), із Конюхова на Стрийщині, активна учасниця націоналістичного руху, прекрасний знавець і виконавець народних пісень, багатолітній політв'язень Омеляна Войцехович також залишила прекрасний спогад – «Нас було десять тисяч у Кенгірі»,³⁸ ніби спеціально написаний для ілюстрування цього матеріалу. Її свідчення важать більше, ніж будь-які дослідження вчених-фолклористів. Враховуючи виняткову пізнавальну та наукову вартість її спогаду, вважаю доцільним, навіть необхідним подати тут хоча б кілька уривків.

Перший із них стосується визначного діяча ОУН Михайла Сороки (27 березня 1911 р. – 16 червня 1971 р.):³⁹

Хоч ми жили й надголодь, цього не відчували і в пам'яті не зафіксувалось. Ми жили емоціями. Богослужіння, молебні, репетиції хору, концерти і готовність

35. Стецько Я. Новий світ з підпілля України // Стецько Я. Українська визвольна концепція: Твори. – [Мюнхен]: Видання Організації Українських Націоналістів, 1991. – Т. 2. – С. 196.

36. Василевський П. Березневі дні 1953 року: Спогад // Біль: Альманах. – Львів: «Меморіал», 1990. – Вип. 1. – С. 98.

37. Там само.

38. Войцехович О. Нас було десять тисяч у Кенгірі... // Біль: Альманах. – Львів: «Меморіал», 1990. – Вип. 1. – С. 102-116.

39. Докладніше про нього див.: Провід Організації Українських Націоналістів. Сл. п. Михайло Сорока // Визвольний Шлях. – 1991. – Кн. 12 (525). – С. 1465-1466; Повернення на Батьківщину тлінних останків сл. пам. Михайла Сороки // Визвольний Шлях. – 1991. – Кн. 12 (525). – С. 1466-1468; Гусяк О. Нескорені Катерина Зарицька і Михайло Сорока // Визвольний Шлях. – 1990. – Кн. 10. – С. 1203-1209; Караванський С. З Богом у серці: До 85-річчя від дня народження М. Сороки // Визвольний Шлях. – 1996. – Кн. 2 (575). – С. 194-195; Кремінярівська М. В Сибірі: В 10-у річницю смерті сл. п. М. Сороки (Хроніка) // Визвольний Шлях. – 1981. – Кн. 6. – С. 728-737; Кн. 7 – С. 842-850; Кн. 8. – С. 950-957; Паламар П. Дві долі // Визвольний Шлях. – 1997. – Кн. 7 (592). – С. 841-843; Дужий П. Слово побратимові // Державність. – 1991. – № 3. – С. 5-6; Михайло Сорока // Там само. – С. 3-4.

кожної хвилини – на барикади. Не було часу думати про їжу! Які цікаві були концерти! В них брали участь усі народності.

Воедино всі мови сплелися,
Одна віра колише серця.
У тривогах і на барикадах
Дівча разом з плечем юнака.

Наше гасло – свобода
Для всього народу.
Ми не будем, не будем рабами
І не хочем носити ярма.

Про велику людину, творця цієї пісні та ще багатьох інших віршів із життя політв'язнів Михайла Сороку можна багато розповісти. Він був у центрі нашої уваги. З ним ми розучили пісню «Гімн кенгірського повстання». До речі, і мелодія – його. В'язень ще з 40-го року стільки пережив, що нам було чого послухати і повчитись. З Михайлом Сорокою познайомив мене мій батько. Вони разом були в 1941 році на Воркуті.

Гуляй, шалений, вий пургою,
Підземне царство мерзлоти.
Мій рідний краю, я з тобою
В снігах глибоких Воркути.

Мабуть, у ці дні і був створений цей вірш [...] Михайло Сорока перебував у таборах під час і після війни, і помер у мордовському таборі 1971 року, не побачивши свободи, яку так любив, і нам, молодим, цю любов передав.⁴⁰

Омеляна Войцехович глибоко усвідомлює духовну вартість українських народних пісень для Нації, їх неповторну красу. Далі вона розповідає:

Коли зустрічалися з хлопцями, то тільки у справі, або любили разом поспівати чи послухати одні одних.

Наші улюблені пісні були:

Оксано, Оксано, я чую твій голос,
Його з України м'ні вітер приніс.
Я чую, як стогне потоптаний колос,
І бачу я очі твої, повні сліз.

Оксано, Оксано, давно ми розстались,
Та прийде ще час – ми зустрінемось знов.
Моею любов'ю ти була й зосталась,
Оксано моя, мое щастя й любов!

Любили співати «Гірняка».⁴¹

40. Войцехович О. Названа праця. – С. 109-110.

41. «Гірняк» – пісня на слова українського поета з Буковини Юрія Федьковича. Див.: Пісні літературного походження / Упорядкували В. Бойко (тексти), А. Омеляченко (мелодії). – Київ: «Наукова думка», 1978. – С. 248-249.

Туман, туман долинами,
Тяжко жити за горами
Гірнякові на чужині,
Не в діброві, полонині...

Або:

На болоті згряя лебедина...

на слова О. Олеся.

А хлопці найчастіше співали:

Ой ви, хлопці, юнаки, молодці,
А де ж ваші коні?
Наші коні стоять на припоні,
А ми у неволі.

Ой ви, хлопці, юнаки, молодці,
Де ж ваші рушніці?
Всі рушніці лежать на полиці,
А ми у в'язниці...

Якось до нашого товариства хлопці привели казаха Колю. Це був невеликого зросту молодий хлопець. На наше здивування, він гарно говорив і співав по-українськи. Хлопці нам сказали, що він повстанець УПА на Волині. У вільний час ми часто стрічались. Одна старша жінка нам зауважила, що ми товаришуємо все з азіятами. Ми відповіли: «Це наш брат, тіточко, а при тім український партизан».

Під проводом Сороки ми вивчили «У гарячих степах Казахстану», співали «Любіть Україну» на слова Сосюри під мелодію «Соколи, соколи, ставайте в ряди» (цю пісню співало при читальнях «Просвіти» молодіжне товариство «Сокіл»⁴² [...])

Часто солдати підступали до барикади і відступали під зливою каміння, що в них кидали оборонці. Солдати покищо не стріляли.

Запам'яталася гуцулка Параска в ці дні. Вона так гучно вміла свистіти, що заглушила б, мабуть, гудок паровоза. Усі зривалися і бігли на барикади. І відважна була, як тигриця. Знала багато коломийок. Як почне співати – не переслухаєш: мало дня і мало ночі.

Дорогі мої подруги! Нас доля розкинула по всьому світу, але ще й досі я бережу в пам'яті пісні, які ви мені подарували. Їх не відняли на «шмонах», не забрали й пізніше, коли в хаті робили трус [...] поміж книжками.

Броня Гайлюте, литовка, подарувала мені пісню «Ір гевено йовнес партізанас».

Ірина Рукойжене – «Немана лядас ішлаус», а я їй – «Гетьте, думи, ви хмари осінні».

А Еліта Гребінайте просила навчити її пісню «Дівчирино» – так вона назвала «Ой видно село» з приспівом «Дівчино-рибчино».

42. Провідним діячем Товариства «Сокіл» у рідному селі авторки був Олекса Гасин, згодом полковник УПА «Лицар». Докл. див.: Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 312, оп. 1, спр. 379, арк. 7-10.

Кореянка Цін За навчила мене «Горадзі торадзі».

Карл, грузин, коли ми разом перевіряли стійкових на барикадах, навчив мене грузинською мовою «Суліко» (одну, правда, стрічку).

І коли я співаю, згадую вас, хоч і не знаю, куди кого доля закинула.⁴³

Значну частину пісенного репертуару Омеляни Войцехович авторові цього матеріалу пощастило записати на магнітну стрічку ще в 1982 році, у тому числі й згадуваний фолклоризований твір «Гірняк» («Туман, туман долинами» із значно зміненими словами буковинського поета Юрія Федьковича; твір більше відомий у літературі під авторською назвою «Як я, браття, раз сконаю»⁴⁴). Потім повторну фіксацію цього скарбу здійснив Василь Сокіл. На жаль, доводилося оберегати талановиту жінку від нових переслідувань з боку КГБ, яке продовжувало за нею стежити, і тому політично загострених пісень за мовчазним порозумінням виконавиці й фолклористів не занотовано. До того ж, Омеляна Войцехович була дружиною поета і політв'язня Віктора Рафальського, який на той час іще мучився в російсько-большевицьких катівнях.⁴⁵

Подає цікаві свідчення й Мирослав Мелень із Морщина, який за працю в Українському Національному Фронті, що діяв протягом 1964-1967 років, також відбував тривале ув'язнення.

Я маю пісню, яку вважали гімном в'язнів Мордовії 1970-х років. Зараз я точно тексту не згадаю відразу, але в моїй книжці то є. Потім ми співали таку пісню етапу:

Ми повернемся, ми повернемся –
Скоро зоря заграє наш час.
Ми повернемся, ми повернемся –
Ви любіть та не зраджуйте нас.

В кого мати чи вірна дружина,
Та ми вірим, кохана, тобі.
Ми повернемся, ми повернемся...

Ми з дитинства не знали утіхи,
Все віддали сповна боротьбі.
Нам лиш сниться спокій і рідні стріхи,
Та ми вірим, кохана, тобі.

Ми повернемся, ми повернемся...

Тут під словом «кохана» розуміють Батьківщину-Україну. То співали, коли йшли до вагона чи в етап...

Або таке. Сидимо коло кітла (хтось дістав передачу) і відводимо душу. То називається «Пісня мордовського в'язня». То ми співали ще в Норильську, а потім я то трошки переіначив. Я вам кусочок заспіваю:

43. Войцехович О. Названа праця. – С. 110-112.

44. Федькович Ю. Як я, браття, раз сконаю: Думка // Федькович Ю. Твори в двох томах. – Київ: «Дніпро», 1984. – Т. 1. – С. 68-69.

45. Чумак О. «Я люблю життя!» // Гомін волі. – 1995. – 30 травня.

Стогне дрімуча тайга,
Бродить туман по болоті,
В'язні змучені йдуть.
«Гей, подтягніся, сволота!».

Рване лахміття надів,
Тюльки й баланди похлепав,
Край нишком рідний згадав
І на розвод поталапав.

Гав-гав-гав-гав-гав-гав!
Скареє, скареє, скареє!
Гав-гав-гав-гав-гав-гав!
Всьо злеє, всьо злеє, всьо злеє.

Зранку там пили гудуть,
Стогнуть тужливі акорди,
А на воротах вже ждуть
Ситі чекістські морди.

Вчора ти був ще юнак,
Нині ти строго опасний
Кажуть: «Любив ти не так
Матір і дім рідний, власний».
Гав-гав-гав-гав-гав-гав!
Тут і тунгуз, і латиш...

То довгий такий текст. Я вам пришлю.⁴⁶

Пісня допомогла пережити страхіття російських тюрем і таборів дуже багатьом політичним в'язням, у тому числі й бандуристці з відомої капелі Юрія Сінгалевича, учасниці повстанського руху, медсестрі Українського Червоного Хреста (УЧХ) Мирославі Гребенюк, про що вона сама неодноразово згадувала.⁴⁷

І все-таки найчастіше українські тюремні пісні звучали (і нині звучать) між селян, інтелігенції та робітництва поза ґратами. Співають їх і під час календарних обрядових і національних свят, на хрестинах і весіллях, подекуди й на похоронах. Прикладів безліч. Один із них, до того ж характерний, опублікував Степан Бойко в періодичному виданні «Рани», що виходить як додаток до газети «Галичина» в Івано-Франківську (на жаль, поза межами тієї області його одержувати дуже непросто).

Головним для нашої, як і для кожної української родини на Свят-вечір, було гідно приготувати себе, свою душу, свою хату. Ця вечеря, хоч і пісна, але багата, бо має аж 12 страв [...]

46. Записав Г. Дем'ян 30 травня 2000 року у Львові поблизу Личаківського цвинтаря від Мирослава Меленя, с. Олексі, 1929 р. нар., освіта – вища, мешкає в м. Моршині (вул. З. Красівського, 11) Стрийського району Львівської області.

47. Жеплинський Б. Рятували пісня і бандура // Поклик сумління. – 1995. – № 20 (220). – Червень. – С. 4.

І ось на небі появляється довгоочікувана вечірня зоря. Під ногами скрипить сніг, мороз щипає за вуха, ніс, і ми тікаємо до хати... А тут уже й свічка на столі горить, а брат запалює лямпадку під образком маленького Ісусика. Дід Гнат віншує:

«Зичимо вам, пане господарю, з тими святами щастя і здоров'я! Дай, Боже, святкувати на радості, в добрім здоров'ї, а на другий рік ще кращих і веселіших свят дочекатись...».

Вечерю почали з куті [...] По вечері починаємо колядувати [...] На вулиці загуділи мотори. Дід – до сіней, ми за ним, у двір...

Облавники у валянках зіскакували з авт і групами по п'ять осіб пішли по вулицях. Залаляли пси. «Або облава, або в Сибір вивозити будуть», – сказав дід і пішов до тітки Ганни... Дідова сестра була в селі за багачку: 25 моргів землі, добре обійстя, нова хата під бляхою. На підході до двору діда зупинили:

– Стой, хода нет!

– Я до сестри, – сказав дід...

– Топає атсюда, ейо за двадцять мінут павезут...

– Де ваш командир? – запитав дід, почувши плачі і матюки солдат...

«Не поїду зі своєї землі, за що?» – кричала тітка Ганна, але солдати заштовхували її до хати, а два сини і донька в сльозах виносили з хати домашній скарб, хліб. Солдати кидали все в криту машину... Прийшов голова сільради Погребнов з лямпою і переписав худобу, а хатні речі описав офіцер.

Загуділа машина, з криком винесли тітку Ганну і вкинули за руки і ноги в кузов. Село сполошилося, гасили свічки в хатах, тікали під церкву, на цвинтар... На Заболотівській вулиці у відчаї лементували жінки і діти, вкинуті в кузов авта. Ракети одна за одною освітлювали село [...]

На другий день ми дізнались, що з села вивезено чотири бандерівські сім'ї і дві «куркульські» [...]

Та влада все одно щорічно відсилала в Сибір по п'ять-сім дворів [...]

Гості на Степана співали коляду, що залягла мені в серце:

Сумний Святий вечір
В сорок п'ятім році –
По всій нашій Україні
Плач на кожнім кроці.

Сіли до вечері
Мати з діточками,
Замість мали вечеряти,
Вмилися сльозами...

Мама переживала і щохвили виходила надвір і за браму, поглядаючи, чи не йдуть облавники. Я йшов за нею, а з хати тихо доносилося: «Сіли до вечері...».

Тоді мама зодягла мене, винесла нарти і просила їздити по вулиці і наглядати: якщо щось буде підозріло, то дати знати. Але і на вулиці чув:

Заплакану матір
Діточки питають:
– Мамо, мамо, де наш тато?
Чом не вечеряють?

– Тато наш далеко,
В холоднім Сибіру,
Споминає Святий вечір
Й українську віру...⁴⁸

Російський окупаційний режим жорстоко переслідував людей, які співали пісні такого спрямування, навіть дітей і підлітків, які перебували на волі. Цілковите самоправство панувало в тюрмах і таборах. За виконання будь-якої української пісні, а тим більше тюремної та ще й політично-самостійницького змісту, російські в'язничні наглядачі суворо карали сміливців, жорстоко били, переводили на важчу роботу, кидали до бараків посиленого режиму, карцерів, обмежували листування і навіть розстрілювали. Та перешкодити побутуванню таких творів ворогові не вдалося. Чимало відомостей про переслідування за українську пісню в тюрмах і таборах протягом останнього часу потрапило поряд з іншою інформацією й у нашу пресу.⁴⁹

Націоналіст-підпільник і колишній політв'язень Петро Кекіш згадує один із виступів проти поневолювачів у Воркутинському таборі:

Нагрянув другий тюремний зрив. Як опісля ми довідались, в сусідньому з нашим корпусі, в одній з камер, сиділи п'ять молодих хлопців, які дуже любили співати. Знаючи, що внутрішній режим забороняє в камерах всякі співи, хлопці, щоб відвести душу, частенько співали собі дуже тихо. Поскільки голоси в них були знамениті і виконували вони свої пісні високохудожньо, то надзорів теж було приємно почути гарну пісню в тому, так би мовити, півмертвому співі. Отже, вони вдавали, що нічого не чують, і деякий час все тут йшло нормально.

Відчувши таку слабу сторону надзору, хлопці стали співати кожного разу все голосніше й голосніше. Дійшло до того, що черговий офіцер заборонив їм співати взагалі, грозючи навіть карцером. У відповідь на погрози співаки заспівали на весь голос свою улюблену пісню. Її підхопили сусідні камери і згодом загримів весь корпус. Пісня передалась і на сусідні корпуси і заревіла тюрма шаленим співом, який покотився далеко за тюремні мури, майже на все місто. Вмить прибіг сюди начальник тюрми і весь його почет, і стали бігати по корпусам, просячи і грозючи, щоби припинити пісню. Але пісня не затихла, поки всю її не проспівали. А пісня називалась «Зоріла золота заграва».⁵⁰

Це трапилося вже після смерті Й. Сталіна і тюремне керівництво вважало за краще не виконувати своїх погроз.⁵¹

(Далі буде)

48. Бойко С. Сумний Святий вечір в сорок п'ятих році... (Спогад) // Рани: Додаток «Галичини». – 1999. – 23 січня.

49. Семаньків І. Великдень 1949 року // Зона. – 1992. – № 2. – С. 166-167.

50. Кекіш П. Поза межами правосуддя. – Торонто-Львів: «Бескид Графікс Лтд.», «Бескид Інтернешенел Ко» [1986 – час закінчення рукопису, рік видання не вказано]. – С. 94-95.

51. Там само. – С. 95.

Володимир Погребенник

Письменниця правди (Новий твір Дарії Мельникович-Рихтицької)

Письменницьке ім'я Дарії Рихтицької вже досить добре відоме на її Батьківщині, також ушановане високими відзначеннями в США. Родом із прикарпатського Рожнятова, вона, сестра вояка УПА Мирона, який загинув у нерівній боротьбі, мусіла разом з рідними залишити Україну. Знайшовши притулок на баварській землі, стала ученицею професора регенсбурзької гімназії Євгена Маланюка. Назавжди зачарована українською Батьківщиною, вона офірувала їй тонку і ніжну душу. Рафіновано явила її в поетичних збірках, виданих у США за власні кошти, – «Шовкова косиця» (1992), «Крижаний цвіт» (1996), «Кольори вітру» (1998). Покищо остання в цьому шереху «Магія вогню» з успіхом презентувалась авторкою в Західній Україні та у столичному Будинку вчителя. Перебуваючи в незалежній Україні, либонь, не менше, як в Америці, поетка творила і там свої струнки «звільнені» вірші. Присвячено їх визвольним змаганням Батьківщини та її героям, болям і тривогам сучасної України, реакціям інтелігентної та інтелектуальної душі на світ і його культуру тощо. Авторів цих рядків уже поталанило рецензувати твори Дарії Рихтицької, споряджати їх вступним словом. І тим приємніше було нещодавно відкрити для себе нову грань письменницького хисту нашої авторки, ставши першим читачем (а зараз і першим поціновувачем) її дебюту в художній прозі. Мова про вперше публіковану часописом «Визвольний Шлях» новелю «Затоплена правда». Написаний значно раніше, цей твір устиг перейти випробування часом – найскладніший із можливих випробів – і вийшов із нього з гідністю. Не втратив актуальности, не зістарився, як його герой інвалід Іван.

«Затоплена правда» – новеля пізнання, епічний твір внутрішньої акції. Зосібна, гіркого відкриття батьком правди про сина Бориса, який, після одруження з чужинкою, потрапив ув американський полон нищого меркантилізму. Це й драма пізнання героєм полинної істини про тяжкість випробування чужиною, про «зимні поти» останньої дороги «в безмір'я глибини». Однак він довів своїм життям ще й таку правду: українська людина-трудівник, не хещуючи найтяжчою роботою й «овертаймами», у вільному світі може міцно стати на ноги. На відміну від персонажів Василя Стефаника і Марка Черемшини, смерть до Івана прийшла напровесні. Проте ще перед нею розкрилася доглибна істина про дійсне становище Івана, безвільного знаряддя в руках сина і його ненаситної жінки. Цю

правду письменниця, ліро-епік і психолог, відтворила виразною мовою внутрішніх монологів, описів. Нарешті, сумними звуками гавітманівського дзвону прозвучала надто пізно буттєва затоплена правда: єдиною справді близькою до Івана людиною була непривітана ним Одарка – прибрана дочка... Неабиякою емоційно-експресивною силою вирізняється фінал твору. В ньому плястично уявив крижаний холод душі Одарки, назавжди позначеної «кривавою раною» (у літературі ХХ ст., наприклад, у Кафки рана є символом страждання) – раною розлуки...

Універсалізм життєвої ситуації «батьки-діти», драматизованої деструктивно-алієнуючим впливом чужини; філігранність психологізму з новелістичним пуантом; мовний кольорит, відповідний до місця дії та складу персонажів; яtringча пам'ять Іванового серця про Батьківщину; самотній стиль із неочікуваним проривом «ізсередини» епічних рим («Колядували-вінщували, ... усього добра бажали») – все це визначає особливості змісту та форми «Затопленої правди». Гадаємо, доля цього твору в читачів «Визвольного Шляху» буде щасливою, а прозовий набуток Дарії Мельникович-Рихтицької матиме все нові творчі осяги.

* * *

Дарія Рихтицька

Затоплена правда

Старий чоловік сидів у інвалідському кріслі, чекаючи приходу сина. Його покручені, напухлі пальці на обидвох руках пробували з великим зусиллям прикрити коцом ноги, які були найбільше з'їджені артритом. Входові двері відкрилися, і до хати увійшов середнього віку дебелий чоловік, на якого нетерпеливо чекав німечний Іван. «О, як добре, що ти нарешті з'явився, – глянувши на годинник, врубав шорстко він, – ти, Борисе, запізнився на п'ять хвилин!». ... А Борис повільно випаковував харчі з торбів, не звертаючи на батькову заувагу, то не першина була почути таке. Він привик до стилю і тону поведінки свого батька, якого дуже любив та поважав, тому пробував кожного тижня регулярно відвідувати його, попри те, що далеко жив, головні по смерті матері. Затяжна хвороба і важка вдача батька вимагали більшої опіки над ним. І Борис терпеливо виконував свій синівський обов'язок. За яких п'ятнадцять хвилин на столі з'явилися свіжа ковбаса, хліб, сир, закуска, яка була додатком до горілки. Властиво, це увійшло в традицію спілкування-зустрічей, що кож-

ної суботи треба було по дві чарчини випити, бо самому до люстра якось не годиться, так говорив старий Іван. І так закріплювалася атмосфера контакту поміж батьком та сином, розв'язувалися язики, головню Борисові, і він тоді на хмарах бажань своєї фантазії виводив пляни, як допомогти злагоднити батькову хворобу. І тоді Іванова самота зникла навіть з найдальших кутків, які, звичайно, були прикриті порохом, і споминами... Старий оживав, бо гострота ума була краща у нього, чим у Бориса. Іван цікавився всіма світовими проблемами, читав багато, головню про те, що відносилось до України. Підтримував листовий зв'язок з ріднею вже роками, допомагав їм, висилав посилки політ'в'язням, колишнім своїм друзям, був дуже щедрим для громадських діл, мав чутливе серце до біди ближнього. Коли перекуська закінчилася, Борис пробував розчислитися з бухгалтерійною докладністю, то значить – до цента, і якщо можна було б розлупати і цей один цент – то, напевно, зробили б. Бо батько так вимагав, жив ощадно, обчислював і записував усі приходи й видатки в окремому зошиті, а їх за роки назбиралось доволі багато. Фінансові справи закінчено, треба ще перечистити і перевити рани на плечах, які появлялися і ятрилися від довгого лежання, але то пізніше зробиться, то не горить, треба передишку зробити...

Виглядало, що доволі часу залишилося для Бориса покуняти біля телебачення, на вигідному фотелі, залишаючи батька в кухні, де старий у цей час намагався засвітити коротшу половинку папіроски, це також було під контролем самодисципліни, але воно не приходило йому легко, бо ж курих ціле життя завзято, але, маючи вдачу подібну на Тараса Бульби, умів контролювати не тільки чужими слабостями, але також своїми... А тим часом Борис, позіхаючи широко, мурмотів щось собі потихеньку під носом, – «Еге ж – я трохи відпочину», – неначе сам зі собою говорив, він любив для відпруження тіла та думки відізолюватися від усього, що його дотикало. Часто там на фотелі засинав, а картунові дитячі постаті допомагали йому забути про всі обов'язки, а мав їх доволі багато. Справді, не було поважних клопотів, у професійному фаху має добре становище, вибився мозольною працею на чільне місце, а властиво, цим завдячує покійній мамі. Вона всіма силами пхала його закінчити вищі студії, і це вдалося йому з успіхом зробити, хоча Борис до науки не мав особливого зацікавлення, а горизонти зацікавлень були досить обмежені... Задовольнявся малим, за винятком банкової книжки, то якась особлива радість йому розпихала груди, коли цифри росли, росли, а мрія нагорі заокруглювалась зерами мільйона. Але то ще далеко до тої магічної сили, що світиться зіркою багатства мільйонів... Поза тим був лагідної вдачі, з ним було добре, а йому вигідно. Одружившись з чужинкою, відплив цілковито від рідних берегів. То, власне, дуже боліло і пекло душу старого Івана, він не міг і не хотів погодитися з тим, що онуки його по-українськи не говорять і не розуміють його мови, і кожний день скорчував страш-

ною гіркотою його злиденне життя на чужині, яку він проклинав не раз на самоті, але синові нічого не говорив, пробував до шлюбу не допустити – заради матері уступив, але щось назавжди урвалось у його душі, частинка його гепнула об землю і розсипалась попелом...

Мати до тої справи інакше підійшла, для неї Борис був завжди цілим світом, без котрого вона не могла існувати, і все, що він робив, було добре. Зрештою, Борис до матері мав також особливе відношення, після її смерті він довго не міг прийти до рівноваги, її лагідність і доброта наповняла його ество спокоєм тиші і пасивности. Але його наскрізь реалістичний підхід до життя допомагав йому оминати конфлікти, а боротьби внутрішньої зі собою не провадив ніколи, зрештою, пощо? А коли приходили якісь межові ситуації, у яких він мусів ставати обличчям до проблем, він удавав, що їх не бачить або що вони не існують... У кожному разі в очах батьків та інших людей Борис уходив за ідеального сина та добру людину. Старий Іван мав велике довір'я до свого сина, ділився з ним усім, приймав його поради, та був його правою рукою в усіх рішеннях.

Потакуючи в усьому, Борис приносив у батькову хату затишок надії, що вся господарка є в добрих руках, а то було дуже важливе для старого Івана. Покійна його дружина Ганка протягом їхнього п'ятдесятип'ятилітнього подружжя стелилася барвінком кругом нього в усьому... Любила його понад життя, ніжної вдачі, серцем чутлива і добра, відчувала його цілим еством і зносила тихо всі його настрої та забаганки. Тому між ними життя відносно пройшло гармонійно, не враховуючи травми смерті найстаршого сина під час війни. Також удари скитальщини по цілому світі, тиняючись бездомно без надії на скорий поворот на рідну землю...

Але це були переживання не тільки родини Івана – таких тисячі, тисячі, які втративши ґрунт під ногами, переходили жахиття війни... Та все-таки не розгубились чужиною й пробували всіма силами зберегти часточку батьківщини не тільки в собі, а й передати своїм дітям. Та прийшов час для Івана ходити по лезу бритви – по смерті Ганки світ його розчахнувся на дрібні оскалки болю, яких він ніколи вже не позбирав до купи. Рана не затягалася, і щойно тоді усвідомив собі, який він скарб посідав, і це щастя безповоротно від нього відійшло. Але пробував собі давати раду, як міг, не нарікаючи на свою гірку долю і самотню старість. Легко йому не було, а багато сам собі затруював і утруднював своє життя. Тому попадаючи, і то досить часто, у фурії, не числився з ніким і довкіллям своїм, – а потім ще й гнівався місяцями, чекаючи на якесь упокорення від тих, що, на його думку, були винуваті, а річ ясна – ніколи він, і тим підривав свої нерви також... А час протікав болем для Івана, кінчалася холодна зима, якій він міг пригледатись тільки крізь шибку вікна. І тут вже весна-провесною заглядала до Івана, у повній красі своєї неповторної жаги, природа розцвіталася кругом, будилася зі сну земля, зеленню зеленіли дерева, і хотілося наново жити, вдихаючи свіжість надій... І саме в таку пору Борис був змушений відвес-

ти батька до лікарні, з якої він ніколи не повернувся до своєї хати, – гостре запалення легенів, десять місяців боровся старий Іван серед чужих обставин, щоб могли продовжити своє мізерне життя на якийсь час... Але відчував передсмертний страх, важко й кому було перейти тих останніх пару кроків, бо звідтам не було повороту, тому цей його останній бій був відчутний кожною клітиною, кожною краплиною поту його знеможеного тіла. Але не здався, на як довго – не знати? А смерть, вищіряючи свої великі зуби, заховалась у тінь, мовляючи: «От наївний, я пожду ще дрібку, уже недовго, і ти прийдеш сам до мене». У лічниці Іван перебував близько півтора місяця, і тут прийшла друга критично-межова ситуація для цілої родини. Де батька влаштувати – у хаті його примістити, чи до старечого дому віддати, а це рівнялося гірше фізичної смерті для Івана, бо він туди не хотів нізащо йти. Виглядало, що вибору для родини також не було, і при допомозі рішення, яким вміло і підступно диригувала жінка Бориса, – вона була і є майстром у цій ділянці, – отже, рішення запало: віддати батька на якийсь час – доки він не прийде до сил – до дбайливого старечого приміщення, де на місці є фахова лікарська опіка. Отже, вигляди оптимістичні, батько трохи заспокоївся, жив надією, що скоро залишить пекло (так він називав це місце), і він повернеться до свого кутка...

Борис спочатку відвідував батька навіть двічі на день, і це легко не приходило йому з його щоденними болями. Дні проходили, потім тижні втікали, а то й місяці щезали, тільки не для Івана, цей час для нього несамовито повільно тягнувся і ставав для старого кошмарним сном... Хоча й приходив до сил, і говорили лікарі, що він може йти до хати, хоча й на відвідини на якийсь час. Батько просився, як мала дитина, кричав, що його кривдять і що він вимагає негайної дії... Та слова немічного батька стрясали співчуттям холодні стіни, і неслись розпукою – далекою даллю до рідних гір... Але не Бориса, прохання застрягли порожнечою, й безоднею забуття в голові і серці сина. У нього якби розкололася надвое душа, одна співчувала батькові, а друга частина вимагала спокою від того всього тягару, і ще одно затьмарювало його розум, силу – право володіти перший раз у житті над усім, що посідає батько, бо до того часу Борис мусів піддаватись усеціло волі батьковій, а прийшов довгожданий час: тато був підданий волі Бориса. Яка доля химерна – і які несподіванки приносить, вони обмінялися ролями, і деспотизм перейшов на сина, набираючи тільки кольор тактики інший, дещо брутальніший...

Підходив Святий Вечір, а Іван зустрічав народження Божого Сина між чужими, відокремлений від своєї хати, церкви, а то ж його улюблене родинне свято, де всі збиралися біля святвечірнього столу до молитви, а в куті стояла красуня ялинка, і дитячі голоси дзвеніли радісно майже цілу ніч по селу...

Колядували-віншували господарям зі святами, усього добра бажали... Колись так було, а тепер заглянули до нього внуки із «прибраною» доч-

кою Одаркою. Але сина не було, бо ж то не була його черга на відвідування, а його приходила щойно на Різдво, а на повторення відвідин не мав сили, ані охоти.

Помирав старий Іван на початку провесни, була відлига, ще пару тижнів – і прийшла б полегша для нього, можна б було навіть на подвір'я вийти з поміччю внучки, яка регулярно і часто відвідувала його. Уже почала оживати природа, яку так дуже любив Іван, він був зв'язаний тісно з нею упродовж цілого життя. Та останні роки любувався тільки на віддаль, крізь маленьке вікно, бо вже не міг ходити, а все-таки то була його хата, він був у ній господарем, а тепер нема, що казати (махнув сердега тільки рукою). І зі старого ока впала пекуча сльоза й запекла як жевріюча грань, облікаючи його серце глибоким жалем... «Ну що ж, треба п'ять долярів у сина просити, а то мої гроші... які кривавицею заробляв, стоячи по кістки у воді, у фабриці, у страшних смородах, і ще й до того обліплений оливою, грязюкою увесь...».

«О, Господи, чому Ти мене до себе не забереш?» – і його молитви переходили в розпучливі прокльони, – «За котрі гріхи так тяжко караєш... Мене?...».

Згірклий, зчорнілий до решти, просив смерть, щоб скоро прийшла до нього, укоротила його муку, а вона підсувалася до нього чимраз ближче, уже тінь її доторкалась Іванової руки...

І видно було, що він не мав ні сили, ні бажання жити далше на цьому світі, бо Іван щойно тепер побачив, що залишився безвільним знаряддям у руках сина та його ненаситної жінки... Відходив у засвіті цілком притомний, кличучи до себе рідних, покійну маму свою, і дуже просив, щоб його повезти у рідне село, де він народився. А в більшості спав і тяжко, віддихав, священник ще уділив йому святу Тайну Миропомазання, на сповідь було запізно... Але останні дні і ночі були несамовито важкі для нього, і не знати чому так печально було йому призначено залишати цей світ: зимні поти заливали його цілого, всмоктуючи потворою його останні крушини сил. Мов океан захоплював потопуючий корабель... Поринаючи в безмір'я глибини...

При його смерті до останнього віддиху була «прибрана» дочка Одарка. Чи її присутність облегла його терпіння, то не знати? Важко сказати, дочка все для нього була чимось другорядним, неповним сотворінням, яка в його очах вартости не мала. У чому була проблема? – Відповіді немає, але одно було певне, що великою причиною його наставлення до неї була причина видна: що Одарка була бідна та мала на своїй шії троє малих дітей, бо чоловік її залишив. І Іван пекельно боявся, що вона стане тягарем для нього, і зможе забрати від нього його тяжко запрацьовані гроші, і не вірив їй, ані її дітям. І коли виходив з хати навіть на пару годин, то Борис замикав на всі замки двері помешкання, а нагорі саме жила Одарка з дітьми.

А син Борис був багатий, мав свої маєтки, і не було страху, що візьме від батька гроші, і, зрештою, то був син його найрідніший...

Похоронили Івана гідно, навіть внучка переконала Бориса, що діда треба поховати не у вживаному одягу, бо покійний дідусь любив колись гарно одягатися, був завойовником, любив іти проти вітру... Тому онука купила все нове, і яснів Іван на катафальку білою сорочкою, виглядаючи набагато молодше, а було йому близько дев'ятдесят. Так люди говорили, а в голові злегка колесався повагою синьо-жовтий прапор, під яким він колись воював за свою Україну при Січових Стрільцях.

Були різнобарвні квіти, було багато людей, і навіть були поминки, на яких згадували приятелі покійного про його страдницьке життя, це йому належалося, так водиться – він жив громадою, і громада його шанувала, віддавши йому останню прислугу...

Навіть «прибрана» дочка потоками сліз обливалася, уся в чорному – виглядала як билина тонесенька, яку вітер зірвати зможе кожної хвилини... Наймолодша онука Івана, Оксана не змогла збагнути, чому її мама так побивається за покійним, знаючи, яке відношення мав старий батько до «прибраної» дочки...

Але, скажіть мені, чи душу можна вимірювати якоюсь міркою, якось так жаль, так дуже гірко за нього було Одарці, для неї рідного батька, і побачивши на сорочці у нього малу зморшку, почала вигладжувати своїми пальцями, які тремтіли у неї, як у пропасниці. Хотілося, щоб батько добре виглядав навіть мертвим, але найбільше Одарка переживала, що не зможе похоронити його в Гошеві, бо він так тужив, банував, туди гнувся ціле своє життя, то ж була його земля, він з неї виріс... І ще одного Одарка не могла забути і простити собі, як на останній Святий Вечір батько просився прийти до хати хоча на один день... І вона його не взяла, бо не змогла, і каменем до сьогоднішнього дня душить ця провина. І як не плакати? – Та й проща до Ясної Гори не спокутує гріха...

Борис під час усіх тих жалібних відправ якось себе поводив дивно, галасливо, навіть на його американський стиль, нібито лежав не батько, а десь там – свояк далекий, він чувся легко, ніби весь тягар зісунувся із його плечей. А його жінка навіть щось темне одягнула, бо коли покійну маму хоронили, то ясними кольорами порушувала тишу звичаїв та спокій помершої...

До Бориса підходили раз-у-раз товариші з праці – чужинці, потискали руки, а він усміхаючись від уха до уха, кидав пустими жартами і при цім поспішно ховав коверти з чеками до кишені...

Здавалося, що в той час батькове обличчя сіпнулося під лівим оком, з якого просльозилась дрібна, як крушинка, рідина, і впала на руки старого Івана, але це все бачила тільки Одарка, вона сиділа, немов статуя, із замороженою душею від болю і зневаги...

Пару місяців по смерті Івана заїхав вантажний трак під хату покійного. Одарки на щастя не було тоді, і коли вона повернулася пізно вечором,

то застала голі стіни і порожні кімнати, усе зникло – тільки книжки залишилися, бо що мав Борис з ними робити, і хто українські книжки закупить, і кому вони потрібні?...

Ще довго приходили листи, рахунки на адресу покійного Івана, і в цих листах вимагається заплати за перебування в лікарні хворого Івана – виглядало, що забезпечення не всі кошти покрили... Але Борис тим не журився, чей же мертві не платять рахунків, а він так хитро-мудро пообдумував, ще заки батько жив, щоб у майбутньому клопотів не було, а вартісні речі, як велика збірка золотих монет, з'явилась у його руках зразу, як батько поїхав до лікарні. Зрештою, він це робив з правом легальності, бо Іван уповажив його ще давно, ніхто з родини, окрім Бориса, не мав права навіть глянути на чекову книжку Івана (поминаючи те, що кожного миля, проїжджена автом, була заплачена грішми батька...).

«Прибрана» дочка залишила собі обручки батьків і мала з тої причини викиди совісти, усе здавалося їй, що мати дивиться на неї докірливими очима, але залишила, бо хотіла мати пам'ятку для себе – це їй належалося, чей же була їхньою дочкою...

Майже кожного місяця приходив Борис на цвинтар, доглядає могилки батьків, які під крислатим деревом сіріють особливим, уже неземним спокоєм – земна дорога вже закінчилася для них...

Та хто то знає? Може, душа старого Івана літає відчаєм, бачучи все, що діється тут на цьому світі. То не легко душі розпливатись у безмежних просторах вічності, коли його син самотній молиться до зелених долярів, справді, він їх теж доцінював, але не до тої міри... І як воно не хочеться вірити, але той його синочок розгубився в чужому світі, уже запізно напирати це лихо. А що найбільше сердило Івана, що треба було прожити майже дев'ятдесят років, щоб побачити, який звір сидів у Бориса за пазухою. І це дуже Іванову душу боліло, бо ж старий був досвідчений чоловік, ходив по землі завжди ногами, а не як його дочка, що вартости гроша ніколи не впізнала і говорила: «Я тебе, татку, буду, буду доглядати без твоїх грошей, вони мені непотрібні» («ну й навіжена, видно, що це не моя дочка»).

Так роздумував старий Іван по смерті, та туди живий ще ніхто не пішов. Отак складав бідний Іван ці центики до купи, щоб на старість не журитися, а тут вийшло інакше, і гроші не помогли... І сина стратив... Проклята чужина...

Вечоріло, сутінок розпливався смутком самоти.

У спальні покійного Івана закрипіла підлога, чути було важкі кроки... «Певно, батько збирається готувати вечерю», – подумала Одарка, і в першій хвилині хотіла збігти вниз, щоб допомогти батькові, але збентежилась – це були ще з дитинства залишки у неї, боялась до батька підійти і не знала, як це зробити і що очікувати від нього. «Але чого вона стоїть? Боже, він старенький, немічний, чекає моєї допомоги, але – у якому він

настрою тепер? Чи дозволить прийти, чи буде насуплений і сердитий? Чи закрив знову свої двері на ключ?..». Думки літали у неї птахами, але найбільше сідали на серце... «Та що таке діється зі мною? Піду до нього», – зірвавшись на ноги, побігла сходами в долину, двері поспішно відкрила і аж задеревіла, стояла на порозі нерухомо, щось в горлі застрягло, а потім підходило все вище, і вище добиралося до рота, й вибухнуло німим зойком, бо губи зуміли тільки вишептати: «Батька немає», і пустою чорніла його кімната. Крижаний холод прорвався через усі стіни і шпарки дверей, і розлився кривавою раною розлук у душі Одарки...

Справді, батька нема, відійшов уже назавжди, а чи він колись був близько біля неї, скажи, пусто, мені?

Одарка, спустивши втомлені руки, присіла на крайчику його ліжка, і, глянувши на ікону Ісуса, промовила тихо: «Господи, чому ти його забрав від мене, він потрібний мені...».

Дітройт, 1989 літо

Віктор Полянецький

А літо тільки починалося...

Вода спіщила до гатки. І тут, на бистрині, сріблясті головники з червоними перами – один в один – пожадливо хапали наживку за кожною проводкою, і міцна силянка з доброї дратви все поповнювалася новими бранцями. Савустян швидко знімав здобич з гачка, просиловав їй крізь зябра залізний кінецьник – і та знову плавала в річці, але вже не вільно, а на прив'язі. Швиденько чіпляв на гачок наживу й шморгав вудку на течію. Савустянові ще ніколи так не таланило в риболовлі, як сьогодні. Колись ловив із хлопцями линків, верховодок – так, аби лиш на сковорідку вистачило. Багато риби можна сіткою спіймати, коли в гарному місці поставити.

Вода в Бузі така чиста й пахне лататтям і татарським зіллям. Глафіра теж інколи коси у зіллі річковому мие, хоча частіше любистком – волосся од нього ніжне, пухнасте. Вони тут інколи ходили понад берегом, узявшись за руки, і Савустянові так хотілося поцілувати дівчину, але не на смілювався. Та й не цілувався він ще ні з ким навсправжки. У дівочому гуртожитку, правда, «пляшку крутили» на вечорницях, а так, як ото хлопці розказували, у нього ще ні з ким не було.

Глафіра його сама вчора поцілувала. Принесла з сільради газету, а там вірш Савустянів надруковано. З тих, що він читав Глафірі саме тут, біля гатки, на березі під тихим зоряним небом:

... Скіфські коні пролетіли,
Степом – грім,
Понад Бугом – вихор чорний,
Чорний дим.

І котилися шоломи,
Скрегіт, тріск,
Покривавився у небі
Й сонця диск.

.....
Ой, попереду неволя,
Чужина...
Все покрила таїною
давнина.

І дійсно, тут колись проливали кров прапрадіди. Весняна вода вимила в березі шолом відчайдушного воїна, у Савустяна в кімнаті лежить – відмитий, вичищений. Отоді й вірш написався. Він збирався зі школярами піти на те місце й розкопати берег, – може, й ще щонебудь знайдеться. Під віршем підпис: «Савустян Ганчевський, учитель із Тернівки».

Його вірші не вперше в газеті друкуються, то почалося ще з Харкова, де він навчався. Уразило оте «учитель із Тернівки». Савустяна лише направили сюди на роботу, а чи вийде з нього отой «сіяч доброго, вічного»? А може, він, як Сосюра, вірші писатиме? Поет приходив до них на зустріч, уся заля перед ним тоді встала: і викладачі, і майбутні вчителі. А Володимир Сосюра довго тоді читав свої вірші, а йому плескали і просили читати ще. І він читав, і розповідав про свій донецький край, де теж розлогі степи. Савустян дав тоді відомому поетові кілька своїх віршів, і вони невдовзі, з незначними поправками, з'явилися в газеті.

На воді сплеснула хвостом велика рибина, і кльов ураз мов обрізало, та Савустян за тим не жалкував, он за годину скільки наводив. Тітка Наталка, звичайно, зрадіє! Рибки насмажить – ото буде свято! Вона й порадила Савустянові, в якім місці ловити. Коли б не риба, то тітка Наталка не вижила б тоді в голодні роки. Буг майже все село од голоду порятував.

Савустянових батьків та братів старших ще раніше до Сибіру вислали як куркулів.

Секретар комосередку перед тим викликав та й каже: «Пиши заяву до комсомолу. Пиши, дурню, то хоч живий залишишся».

Савустян розказав удома батькові, а той теж: «Пишися, синку...».

«Вони ж ще кажуть, щоб я від вас відрікся!...».

«Відрікайся», – наказав...

Наче це так легко зробити!

І ось він – комсомолец. Ходить зі щупом, шукає в селян сховане збіжжя. Ой, не для Савустяна те заняття... Секретар і порадив: «Коли ти такий грамотний, то на вчителя їдь учитися». Поїхав... Ось і вчитель уже. А воно так сумно і голодно вечорами. І як ще довго до занять!... Червень тільки закінчується.

Тернівка – велике село, не таке, як його рідне – маленьке, затишне. Он і млин на Бузі будувати закінчують. На фронтоні цифри з паленої цегли пломеніють: «1937». Важке число – жодної парної цифри. Пара – це непогано. Тітка Наталка, в якій він за квартиранта, каже Савустянові, щоб не йшов у прийма – хай невістку до неї приводить. Наче вони з Глафірою й побратися збираються.

– До осені весілля якраз і доспіє, – сміється тітка.

Чужа тітка замінила йому сім'ю. А свої рідні... мати б зраділи, певно, дізнавшись, що він поважним чоловіком став. А батько бажав, щоб усі чотири сини на землі працювали... Відібрали землю, усе відібрали. Савустян заїжджав у своє село – все до болю рідне, а земля їхня біля могили козацької сак-так тепер поорана. Питав у сусідів, чи не написали йому батьки. А з Сибіру – жодної звістки.

... Коні в них добрі були і плуги з міцного заліза. Така рівна скиба лягла! А весною над полем жайворонки співали, і повітря стояло таке чисте і западне, мов вистояне вино.

Хлопці на базарі обновам раділи, а Савустян – книжці...

Чисті води Бугу течуть собі до Чорного моря. Рибинки маленькі – щойно з ікринок – табунчиком біля берега.

Степова гадюка вигрівається на сонці. Їй теж, бач, тепла хочеться. І трави соком обпиваються. Зелено-зелено довкола! А ген на лузі череда пасеться – ледве-ледве цятки проглядають. Від зарічку дівчина в синій спідниці йде. Наче як Глафіра. Справді, вона ж сьогодні за посильну в сільраді! Мабуть, комусь звістку несе. А кому – йому чи отим, що млин будують? Вість ота гарна чи погана?

Засапалася, усміхається кутиками губ, а сині очі – безмежне море.

– Щось сталося? – спитав стримуючи хвилювання.

– Нічого не сталося... Добре все. За тобою скучила – от і прийшла, бачиш...

Він підійшов упритул, в одній руці вудка, у другій – силянка.

У Глафіри ноги оброшені, спідниця підтикана, стегна білі – аж сліпить очі.

Жбурнув геть вудку, обережно поклав у траву рибу; головники ловили ротами ранкове повітря й у знеможі били хвостами.

Глафіра перехопила той погляд і обсмикала спідницю. А перед очима в нього пломеніло-пломеніло, мов сонячні зайчики на воді.

Глафіра була сьогодні якась незвичайна, трохи наче стурбована... Коси любистком пахли...

– Любиш?

– Люблю.

– Так люби мене, Савустянчику, люби сьогодні, зараз люби...

А поцілунок солодкий і ніжний. Хміль у голову. Душно.

– Люби мене, Савустянчику... – і сама поклала його руки на свої груди... – Люби, Савустянчику, я вся твоя, чуєш?

Пахне молодією травою й татарським зіллям... Пахне, дух забиває... Трави налиті, аж бринить... Скоро під косу ляжуть.

Казала ж тітка, що на осінь доспіє весілля, а воно, бач, і раніше... І, справді, так солодко, наче ось-ось життя закінчиться. Паморочиться голова.

– Ходімо, любий, скупаємося тепер у Бузі...

Хвиля огорнула їх лагідно і тепло.

... Рибки манюсінькі на сонці боками виблискували. так багато тих табунчиків, аж вода біля берега вирує. Живуть...

Гадюка на камені вигрівається.

Головники краснопері у траві підсохли, хвости в них поскручувалися.

Уже на березі відчув, як тремтять у Глафіри пальці, очі слізьми налилися.

– Тобі треба йти, любий.

– Куди?

– У сільраду. Приїхали за тобою... військові.

Ішов поволі, немов повстяними ногами. У скронях стугоніло: «Дізналися, що в селі був, про Сибір розпитував...».

Савустян найменший був у сім'ї – кохане дитя. А батько наказував: «Відречися, сину...». Батькові не треба було перечити...

– Іди, любий мій. Я ждатиму тебе, усе життя ждатиму. Із сином твоїм або дочкою, чуєш... Із кровинкою твоєю...

– Жди...

... Млин новий на березі, ще й напис на фронтоні, яскравий такий – «1937».

Шуміла вода на гатці. Дуже їй нетерпеливилось жорна ті крутити.

Хата над кручею

Місяць повний у хату світив. Ганна звечора затулилася од нього шматком газети, а з півночі тлустяк ліниво проплив між зірками і знову нахабно зирив у закутки. Ганна так за день наробилася, що й сил не вистачало, щоб із ліжка звестися. Серце, мов од нариву, болем сіпало. Од груби густо тхнуло сажею й гірчило. У голові дурманилося. До цього здрімнула трохи перед телевизором, бо так стомилася, що не чула, як він і пікав, коли програма скінчилася.

Ганні верзлися бридкі, смердючі щури. Вони зирили на неї з кожної шпарки і шкірили свої гострі зуби. Вона гатила їх граблями, а ті витріщали звірячі очі й сичали, мов ті змії. Жінка од жаху прокидалася і знову довго не могла заснути від сліпучого місячного світла.

Щуриха жила у свинячому хліві вже кілька років. Падлюка не тільки їжу свинячу крала, а й підстерігала, як льоха пороситься, – то поросятиною завжди першою ласувала. І ніяк її не можна було вивести. Щурят витруїла, старого капканом спіймала, а цю, гадину, нічим не візьмеш. Хитра: не їсть отруєного й у капкан не попадає. Бо тих малих вона таки витруїла. А ця велика, бестія, Ганни не дуже боїться, зуби вишкірить і не тікає – бачить, гадина, що баба немічна перед нею...

Місяць очі сліпить, але так уставати не хочеться – щоб ліжко не скрипіло, щоб Андрійчика не розбудити. Дихати в хаті нічим, на дощ, мабуть, тому й сажею так смердить. Треба було б щось робити з грубою, та все думалося, що завод отой зносити їх буде, а на теперішні часи, видно, ще не скоро. А хата вже котрий рік над кручею зависла, бо глину для цегли беруть. Воно й жалко Ганні її під знос оддавати, та що вдієш? Колись така гарна була хата, мов панська, – перша цегляна на селі! Бо тоді ще з вальків усі собі житла лампічили. А як завод цегляний відкрили, то Сава, чоловік, колгосп покинув і працювати туди пішов. Голова тоді й город одрізав, та Сава однаково до трактора не повернувся, бо будуватися вони надумали. А з го-

роду того й пуття мало було – глинище ж. То Савка вдень і вночі на заводі тому ішачив. Ото тільки прибіжить, у рот щось кине й знову ті вагонетки важкенні в піч тругуть. Зате ж хату яку побудували! Палац! Велику, простору – на п'ять кімнат. Вони й світло електричне від заводу провели. Було для кого старатися – синочки один за одним на світ з'являлися. Савка дуже хотів трьох синів мати, а Ганна й догоджала йому, правда, потайки надіючись, що помічницю собі приведе. А коли і втретє в пологовому будинку сказали, що син у неї, бажання своє на невісток майбутніх переклала.

Щуриха з думок Ганні не виходила. Вона й не займала б ото її, хай би вже і зжерла порося якесь чи недоїдки свинячі, а то ж, падло, хлів підкопує, стіна вже в кількох місцях потріскалася. Що вже Ганна тільки не робила – і затуляла дірки й цементом заливала, а вона в іншому місці, паскуда, розривала. Бо це якби нору оту якось швидко закрити, як вона по хліві розкошує, тоді б не було куди їй тікати. А хвостату надвір вигнала б, то вже й не прийшла би більше, інший хлів собі підшукала. Ганна й ухопилася за цю думку, мов за соломинку.

А свиня сердито у хліві рохкала, вона ще більше щуриху ненавиділа. І Ганна зважилася, обережно звелася з постелі, накинула поверх сорочки грубу хустку й тихцем вискочила у двір. З купи каміння на подвір'ї більш плаский вибрала.

Щуриха, видно, уже добре наїлася, бо сиділа на віконечку й умивалася – на Ганну нуль уваги. Ну як у себе вдома. А Ганна як задумала, так і зробила: нору прикрила й схопила вила. Але ж, стерво, не захотіла хлів покидати, вишкірилась, от-от у вічі скочить. Махнула раз і вдруге вилами, і таки вцілила хвостатій в голову. Затим узяла на вила й на гній викинула.

У щурихи конвульсійно тіло билосся, очі ще дивилися на Ганну, але вже якось без притаманного звірячого зблиску. Кров... Дотепер щуриха бачила лише кров чужу. Порося кувікало, а вона гризла і гризла його, лигала ніжне м'ясо і захлиналася теплою кров'ю.

Сиренька пухнаста тушка з мерзеним хвостом застигала. І в Ганни руки теж бралися гусками – ночі прохолоднішали. Треба було йти до хати, а вона все ще дивилася на кручу, – там бовваніли споруди цегельного заводу. Не працює вже. Спочатку лише кольорове залізяччя розтягали, а тепер уже й вагонетки та рейки розкручують.

Їздила Ганна й у район жалітися, що круча аж під саму хату підступилася і земля зсовується – і слухати не хочуть. Кажуть: як уже не буде в чому жити, тоді приходьте, будемо думати. Марчак за голову райради, їхній же, сільський. А свого сина, падло, в Афганістан не відпустив, одкупився, тепер он онуками своїми тішитися. А її Миколки та Костика немає вже... Немає...

Ноги до прірви понесли. А там темно-темно.

... Ганна тоді зранку суп доварювала (Савка більше супи любив і ще локшину в молоці), засмажку вже кинула й по кріп на город пішла. На

завод глянула – а Савка аж ген глину в вагонетку вантажить. Угледів її і руки рупором склав: «Хай суп вихоло-ня-є -є-є!»

Вона посміхнулася та до нього: «Звідки знаєш, що вже зварила?».

– Аж сюди пахне, – він їй на те.

Вони завжди обідали на просторім подвір'ї, лише в негоду насипала пахучі полумиски та накривала стіл на веранді.

Насипала того супу, а він уже й шкіркою взявся, вихолоняючи, а Савки все не було. Вона до кручі, а там обвалено все, глиною пригорнуто і люди, наче в мурашнику, копошаться. Коли Савку відкопали, він іще ди-хав, але був уже без пам'яті, і доки та «швидка» приїхала, одійшов чо-ловік. Як споряджала покійника в дорогу, пам'ятає невиразно, дорікала лише за те, що хату побудував. Бо для чого ж було будувати, коли жити в ній не думав?

Потім вона біля вагонетки стала: треба було ще й за цеглу одробляти, і синів на ноги ставити. Самотиною все, бо кого не приймала – непутні: злодюжні чи п'яниці... Та й не прагла вона тієї чоловічости, хоч і моло-дою ще тоді була – так урохкаєшся за день, що аби лише до подушки до-п'ястися. А Саву чи ж хто замінить? Добрий, веселий завжди був, і по-шуткує, і поладнає в хазяйстві, що треба.

Тепер завод став, бо майже не будуються люди, маєтні десь, мабуть, з-за кордону будівельні матеріали завозять, в упаковці все, – отож у селі цеглу не вигідно випалювати. А круча он до самої призьби дотягнулася, глина обсувається. Ще в позаминулому році мали сплатити Ганні, вона й папери всі попідписувала, й обійся в селі собі підбрала, добре обійся: і криниця у подвір'ї, і город до долини. Та не дають грошей отих.

Серце болить, бо зірване... Не камінне воно ж у неї, хіба можна було все оте витерпіти? За найменшим майже слід у слід ходила. Не вберегла...

Андрійко не спав. Глянула й одвернулася. Одна тінь од дитини. І ще біль в очах.

Ганна взяла зі сховку гроші: іди, купуй...

А він так тверезо й проникливо на неї глянув, як ніколи.

– Не треба, нене..., – уперше ненею її назвав. – Я вже другий день без голки. Вирішив покинути це. Піду вчитися, вам допомагатиму...

Андрійка у тяжкій пропасниці ламало, тусило. І губи сині, обкусані.

– А чи ж вийде воно в тебе – щоб не колотися? – спитала Ганна обе-режно. – Може, краще в лікарню відвезти тебе?

– У хлопців же вишло. Олесь Левуський, Григір Тасійчин... Без гол-ки обходяться. Я теж не хочу більше. Баста! Ми з вами, мамо, одні зали-шилися. З усієї сім'ї...

А Ганні вірилося й не вірилося, бо скільки разів він збирався те зілля ки-дати. Але «ненею» вперше назвав. Та вони й не говорили з сином остан-нім часом. Андрійко все спить та іноді лише скрикує у своїх наркотичних

мареннях. А це, бач, і поговорили по-людському. Має ж Бог, зрештою, на Ганну зглянутися, бо навіщо тоді життя давав? Для мук одних?..

... І знову була довга ніч, і знову уповні місяць прискіпливо в хату зазірав. Андрійко кричав, стіну нігтями шкрябав...

У хвилини затишшя Ганна на майбутнє оком накидала. Мріялося, що вивчиться Андрійко, ожениться, а невістка діток наведе – хоч би ж дівчаток. Вона їм стрічок накупить гарних, кофтинок, спідничок...

Перед ранком Андрійко розбудив: «Підіть до цигана, мамо». Не просив, а наказав, як завжди.

І враз усе оте хороше, красиве, зібране Ганниними думками, на дрібнісінькі скалки розлетілося – не визбирати. Посіріла хата.

Надворі теж уже посіріло. Небо кондубасилося, дощ сіявся, а з-за Бугу ще чорніша хмара.

Циган наповнений шприц виніс.

А воно ж так гримить і блискає. Навпростець додому йшла, аби гроза не перейняла. Не встигла – геть до рубчика вимокла.

Щуриха на гнійнику згаслим поглядом зирила на Ганну, шерсть од дощу злиплася, покублилась. Раптом очі звірка зблиснули й відкрилися: бач, ти моїх дітей потруїла, і твої теж пропали...

Ганна прогнала од себе примару й перехрестилася, бо так, не доведи, Господи, і збожеволіти можна. А їй же ще сина женити...

Стояла над кручею, на дощ не зважаючи.

Великий шмат землі зсунувся вниз і розсипався чорною плямою на дні ями. □

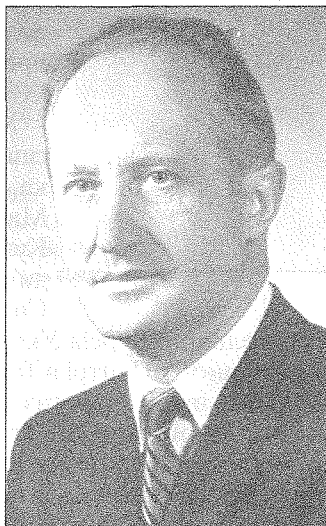

Ділимося сумною вісткою, що у понеділок 24 червня 2002 року в Монте-реалі на 84 році життя, відійшов у вічність –

бл. пам. Роман Олійник-Рахманний.

Д-р Роман Олійник-Рахманний – це передовий український журналіст, радіопро-дуцент, есеїст, проникливий аналітик су-спільного життя і політичних подій та про-цесів, провідний член ОУН, учасник виз-вольної боротьби ОУН-УПА, провідний член Українських Державницьких Органі-зацій Канади, співосновник і перший ре-дактор газети «Гомін України», співпраців-ник різних періодичних видань, автор чис-ленних статей, монографій і книжкових видань, член різних професійних організа-цій, відзначений багатьма нагородами в Ук-раїні і в діаспорі за свої досягнення у публі-цистиці та письменницькій сферах.

З відходом у вічність бл. пам. Романа Олій-ника-Рахманного українство втратило непе-ресічного автора і публіциста, принципово-го захисника української національної ідеї та державницьких інтересів української нації. Родині бл. пам. Романа Олійника-Рахманного вислов-люємо наші щирі співчуття.

Редакція «Визвольного Шляху»